

Nijaz Ibrulj

BOSNIA PORPHYRIANA
Nacrt razvoja logike u Bosni i Hercegovini

BOSNIA PORPHYRIANA
An Outline of the Development of Logic in Bosnia and Herzegovina

Sažetak

U tekstu izlažem kratak nacrt razvoja logike u Bosni i Hercegovini kroz nekoliko historijskih perioda: period osmanske okupacije i uprave Carstva, period austrougarske okupacije i uprave Monarhije, period komunističkog režima i uprave socijalističke Republike, te period od završetka agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu do danas (Dejtonska Bosna i Hercegovina) i uprave međunarodne zajednice. U svakom od navedenih perioda navedeni su organizacija obrazovanja, obrazovna paradigma tog modela, status logike kao predmeta u obrazovnom sistemu toga doba, glavne ličnosti koje se bave logikom (istražuju, predaju, pišu knjige), glavna djela koja su nastala u svakom periodu i njihove temeljne ideje. Kao osnovni tekst, kao osnovni udžbenik, kao motivacija logičkog promišljanja i pisanja u svim razdobljima obrazovanja u Bosni i Hercegovini prisutno je djelo "Uvod" (grč. Εἰσαγωγή, lat. Isagoge, arap. Īsāgūḡī) neoplatonijskog komentatora Porfirija (Porphyrius). To mi je dalo za pravo da uvedem sintagmu Bosnia Porphyriana.

Ključne riječi: logika, obrazovanje, školstvo, Bosna i Hercegovina, Isagoge, Bosnia Porphyriana

Summary

In this paper a short outline of the development of logic in Bosnia and Herzegovina over several historical periods is exposed. The exposition

includes the period of the Ottomans' occupation of Bosnia and Herzegovina and governing of the Empire, the period of Austro-Hungarian Empire and governing of the Monarchy, the period of Communist regime and governing of the Socialistic Republic and the period from the end of the aggression against the Republic of Bosnia and Herzegovina to present day (Post-Dayton Bosnia and Herzegovina) governing of the International Community. Each period is described with its own organization of education, the educational paradigm, the status of logic as a subject in the educational system, the main persons working in logical science (researching, lecturing, writing books and papers), the main works and the main ideas. The text Introduction (gr. Εἰσαγωγή; lat. Isagoge; arab. Īsāgūḡī), written by Porphyry, a neo-platonic commentator of Aristotle, was present as the main text or main manual as a source of motivation for the logical reflections and writings through all of the periods of education in Bosnia and Herzegovina. This is the reason the syntagm Bosnia Porphyryana was introduced in this paper.

Key words: *logic, education, schooling, Bosnia and Herzegovina, Isagoge, Bosnia Porphyriana*

1. Uvod

*Man tamanṭaqa tazandaqa.
Onaj ko praktikuje logiku,
postaje heretik.¹*

O razvoju logike u Bosni i Hercegovini nije moguće govoriti bez refleksije na kulturne, političke i društvene prilike u različitim etapama njenog razvoja. Bosansko kraljevstvo, Osmansko carstvo, Austro-Ugarska monarhija, Republika Bosna i Hercegovina (u sastavu Socijalističke federativne republike Jugoslavije) i dejtonska Bosna i Hercegovina

¹ Poznata zamjerka (sentenca) arapskih teologa upućivana arapskim helenistički orijentiranim filozofima koji su u rasprave o temama u Kur'anu uvodili aristotelijansku logiku. Sentenca je nastala u srednjovjekovnoj raspravi, a Ibn Taymiyyah, u raspravi *Kitab ar-Radd 'ala al-Mantiqiyin* (Pobijanje logičara), ponavlja ovu sentencu u svojem napadu na aristotelijansku logiku.

zapravo su historijske, kulturne, političke i ideološke sekvence koje se sudaraju i konfrontiraju na ovom području, čiji se interesi i političke geografije i danas prepliću, i koje se ne mogu racionalizirati u jedan uzročno-posljedični niti deskriptivni kontinuum po jednom principu.

Svrha rada poduzetog u ovom tekstu ograničena je na pružanje informacije o činjenicama vezanim za logiku kao znanstvenu i filozofsku disciplinu, za obrazovnu ulogu koju je imala i ima danas u dinamičnoj društvenoj i političkoj interakciji kakva je na djelu u Bosni i Hercegovini. O samoj *dinamičnoj interakciji političke i društvene ontologije*, o njenoj logičkoj strukturi i intencionalnom karakteru, o ideološkoj matrici kao “regulatoru” kontradikcija i tautologija kulturne i političke geografije ovog prostora, o teoriji i historiji te interakcije u mentalitetskom *backgroundu* naroda ovdje neće biti govora mada se neke refleksije neće moći izbjeći.²

Treba reći u uvodu da u Bosni i Hercegovini nije bilo izvanškolskog i izvanuniverzitetskog istraživanja i autorstva u oblasti logičke znanosti, a prvo građansko društvo za razvoj logike i analitičke filozofije u BiH nastaje tek drugog jula 2007. godine u Sarajevu.³ Stoga je razumljivo da

² Potpuna studija o razvoju logike u Bosni i Hercegovini koja šire navodi metodološke i sadržajne pretpostavke valorizacije postojeće građe, u kojoj se uvodi *kritička* umjesto *kontrafaktička doksografija* u interpretaciju navedene građe, i u kojoj se razmatra utjecaj ideoloških sistema na nastanak sadržaja i forme te građe, bit će objavljen u knjizi Nijaza Ibrulja pod naslovom *Bosnia Porphyriana – jedna kulturna metafora* u 2010. godini.

³ U Sarajevu je drugog jula 2007. godine osnovano udruženje ACADEMIA ANALITICA – društvo za razvoj logike i analitičke filozofije u Bosni i Hercegovini (www.academia-analitica.org). Osnivač i predsjednik društva je dr. Nijaz Ibrulj, profesor logike, analitičke filozofije, teorije spoznaje, filozofije jezika, kognitivne znanosti i metodologije na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. U planu društva je izdavanje elektronskog časopisa *The Logical Foresight*. Glavni projekt društva, čija je realizacija u toku, jest *Filozofska hrestomatija: Logika 1-4*, u kojem se planiraju objaviti do 2012. godine sljedeće knjige i tekstovi: *Knjiga 1: Dijalektika. Silogistika. Logika terminorum* (Platon, Aristotel, Plotin, Boethius, Porphyrius, Ammonius, Dexippus, Simplicius, Philoponus, Averroes, Ockham, Duns Scotus, Hispanus, Aquinas); *Knjiga 2: Logički atomizam* (Boole, Frege, Russell, Wittgenstein, Carnap, Tarski, Quine, Gödel); *Knjiga 3: Logički holizam i pragmatizam* (Wittgenstein, Austin, Sellars, Strawson, Dewey, Quine, Davidson, Searle, Putnam, Rorty); *Knjiga 4: Logika i artifičijelna inteligencija* (Turing, Denett, Minsky, Searle, Putnam, Churchland, Fodor, Newell, Simeon, Zadeh). Te godine (2007) dr. Nijaz Ibrulj osnovao je na Filozofskom fakultetu u Sarajevu ZINK – prvi znanstvenoistraživački inkubator u BiH (www.ziink.wordpress.com) kao akademski okvir za realizaciju znanstvenog interesa mladih istraživača u BiH.

je prirodni okvir za izradu jednog nacrtu razvoja logike u Bosni i Hercegovini upravo status logike kao discipline u obrazovnom sistemu bosansko-hercegovačkog društva unutar različitih ideoloških sistema i na njima zasnovanih režima. Onaj sadržaj ovog razvoja koji je vrijedno istaći izdvojen je u tekstu (3. poglavlje) i dat mu je naslov *Bosnia Porphyriana*, i taj naslov je jedna kulturno-duhovna sintagma koja je prvi put ovdje uvedena (nadam se s razlogom!).⁴

Isto tako treba reći da nema cjelovitih i od većeg broja istraživača poduzetih istraživanja, kao ni istraživačkih radova o razvoju logike u Bosni i Hercegovini. Postoje dva odvojena specijalistička istraživačka rada vrijedna najveće pažnje: jedan potječe od prof. dr. Amira Ljubovića: *Logička djela Bošnjaka na arapskom jeziku* (Sarajevo: Orijentalni institut, 1996), a drugi od akademika Serafina Hrkaća, ofm., (ordo fratrum minorum): *Filozofijski manuskripti na latinskom jeziku u Bosni Srebrenoj* (Mostar: Ziral, 1998). Tek ova dva djela uzeta zajedno mogu biti polazište razumijevanja djelovanja bosanskohercegovačkih pisaca u oblasti logike na arapskom i latinskom jeziku u granicama kulturne baštine koju su stvarali pripadnici islamske i katoličke konfesije u Bosni i Hercegovini u jednom dužem periodu. Ova dva istraživačka rada bit će obilno korištena u ovom radu za predstavljanje statusa logike u tom vremenskom razdoblju. Što se tiče suvremenosti, dostupne su nam knjige i mišljenja autora na području logičke znanosti, kao i njihova uloga u akademskom i posebno univerzitetskom radu.

2. Period upravljanja Osmanskog carstva u Bosni i Hercegovini (1463-1878)

Nakon pada Bosanskog kraljevstva (1463), i nakon okupacije njegovog teritorija od Osmanskog carstva, Turci Osmanlije nametnuli su u Bosni i Hercegovini forme vlasti organiziranog društva na drugom principu. Carska struktura vlasti je na novoosvojenim teritorijima (ejaletima/provincijama) uvela, umjesto običajnih procedura i nepisanih zakona, institucionalne procedure i zakone. Time je uvedena kategorija državnog aparata/uprave (administracije) i podanika carstva kojem su po osnovu pripadanja pod jednu vlast na jednom širem teritoriju pripadala i prava

⁴ Sintagma je napravljena prema sintagmi *Arbor Porphyriana* – Porfirijevo stablo, koje u *jednoj logičkoj vertikali* sadrži sve razlike od vrha do dna i od dna do vrha.

i obaveze. Na drugoj strani, osmanska organizacija uprave privilegirala je određene društvene klase po porijeklu, po imovinskom stanju, po vršenju javnih službi, kao i po konfesionalnoj pripadnosti.

2.1. Obrazovne paradigme, škole i predmeti

Turci Osmanlije kao islamski narod preuzeli su formu i sadržaj kulturnog i vjerskog života arapske države i nastavili podizanje *džamija*, *mekteba* i *medresa*, za čiju su izgradnju sredstva davali sultan i drugi imućni ljudi. U džamijama, mektebima i medresama se sve do sultana Sulejmana II (1520-1566) izučavao samo vjerski nauk, a nakon njegove dopune uredbe o obrazovanju započelo je izučavanje i svjetovnih znanosti, prije svega gramatike i logike, koje su mogle doprinijeti tumačenju i interpretaciji sadržine Kur'ana. Unutar tako postavljene političke, konfesionalne i kulturne komprese postojale su druge konfesionalne zajednice (jevrejska, kršćanske), koje je carska vlast tolerirala, a koje su same iz svojeg ustrojstva brinule o obrazovanju svojih pripadnika, i koje su često bile u sukobu kako sa svojom hijerarhijom izvan Bosne Srebrene (Bosna Argentina) u Beču i Veneciji, tako isto i sa turskom vlašću u Bosni i Hercegovini [Hrkać, 1998, 7-45].

Temeljna *obrazovna paradigma* u Osmanskom carstvu bila je ustanovljena konfesionalnom pripadnošću etničkih zajednica koje se formirale na tlu Bosne i Hercegovine. Carstvo je favoriziralo islamsku vjersku pripadnost kroz ekonomski i pravni sistem, a cjelokupna institucionalna obrazovna infrastruktura bila je određena tom činjenicom. Otvarani su mektebi, odvojeni za muške i ženske polaznike, i miješani, koji su pružali prvostepeno obrazovanje. U *medresama* i *ruždijama*, uz predmete namijenjene konfesionalnom obrazovanju, predavala se i logika kao važno znanje u razumijevanju i tumačenju pitanja povezanih s vjeronaukom. U isto vrijeme bosanski franjevci, koji su prisutni u Bosni preko 700 godina, u vrijeme dominacije i ekskluziviteta islamske konfesionalne zajednice na ovom tlu, iako nisu mogli osnivati na tom dijelu Bosne Srebrene svoje studentate i imati svoja učilišta (gramatički, filozofski i teološki studentati koji su postojali u dijelovima Provincije pod upravom Beča i Venecije), samostalno su organizirali obuku za svoje pripadnike u samostanima (Kraljeva Sutjeska, Kreševo, Fojnica) i slali ih u inozemstvo na školovanje [Ibid., 251].

Međutim, po silabusima studentata iz drugih dijelova Provincije koji su imali navedene studentate ili po popisu školskog gradiva (*Elenchus materiae*) koje treba podučavati na učilištima franjevačkog reda vidi se koliko je teološki nauk bio povezan sa izučavanjem logike (*summa logicae, summulae logicales*) u različitim periodima sastavljenih od različitih autora. Na taj način je izučavanje jezika i logike, odnosno izučavanje strukturalnih, semantičkih i pragmatičkih svojstava jezika u svetim knjigama, odigralo značajnu ulogu razvoja duhovnosti na ovom području uopće.

Od pada Bosanskog kraljevstva pod Osmanlije (1463) pa do okupacije od Austro-Ugarske monarhije (1878) na području Bosanskog ejaleta (provincije) unutar Carstva osnovan je veliki broj osnovnih muslimanskih škola (mekteba) u većim gradovima, a najveći broj u Sarajevu. Realno je, prema nekim autorima [Kasumović, 1999, 95], uzeti da je bilo oko 100 mekteba samo u Sarajevu budući da je uz svaku džamiju osnovan mekteb. Zapravo je svaka mahala (gradska četvrt), kojih je u drugoj polovini XVII stoljeća bilo oko 104, imala svoj mekteb.⁵ Mektebi su bili muški, ženski i miješani.

“U gradovima prvog perioda osmanske vladavine to su bile ustanove koje su najdirektnije učestvovala u postepenom učvršćivanju i širenju orijentalno-islamske kulture uvođenjem u ovu sredinu osnovnih elemenata islamske obrazovanosti” [Ibid., 143].

Iz *džamija* i *mesdžida* izrasle su i formirale se početkom XVI stoljeća prve srednje i više škole u Bosni i Hercegovini – *medrese* i *dershane*. Stalno otvaranje novih škola bilo je u vezi sa sve većim prelaženjem domaćeg stanovništva (uglavnom *bogumila* i pripadnika Crkve bosanske) na islam.

“Medresa kao bosanski oblik nižih i viših srednjih škola javlja se u Bosni i Hercegovini početkom XVI stoljeća. Kao i mektebi, muallimhane i drugi kulturno-prosvjetni objekti, i ove ustanove podizane su na inicijativu pojedinaca kao vakufski objekti, što je bilo uobičajeno u cijelom Carstvu. Istina, glavni dio školstva je u skladu sa organizacijom Carstva financiran iz fonda poznatog pod nazivom Sandik/Beytul-Mal il Ganaim (Fond ratnog plijena) u koji su prihodi pritjecali po osnovu ratnog plijena, iz rudnika i petine od zarobljenika” [Ibid., 152].

⁵ Popis mekteba i šire podatke o svakom od mekteba u Sarajevu, Novom Pazaru, Mostaru, Foči, Travniku, Banjoj Luci, Zenici i drugim mjestima u BiH vidjeti kod dr. Ismeta Kasumovića [1999].

Prema istraživanjima dr. Ismeta Kasumovića [1999], rad u medresi odvijao se na tri nivoa: na početnom se stjecalo osnovno znanje iz gramatike i sintakse arapskog jezika, zatim aritmetike i geometrije te logike, retorike i apologetike. Isti predmeti bili su podučavani i na drugom stupnju, ali su udžbenici bili obimniji, dok su se na višem stupnju proučavale pojedine grane šerijatskog prava, tumačenja Kur'ana, korpusa islamske tradicije, hadisa itd.

U medresama su izučavani sljedeći predmeti:

a. tradicionalne znanosti, viši stupanj znanosti

(al-ulumu l-muqaddima)

1. morfologija (as-Sarf)
2. sintaksa (an-Nahw)
3. znanost o pojmovima (al-Wad‘)
4. etimologija (al-Ištiqāq)
5. geometrija (al-Handasa)
6. račun (al-Hisāb)
7. disputacija (al-Munāzara)

b. logika (al-Mantiq)

1. Isagoge (Isāgūgī)
2. Komentar Isagoge od Fenarija (Šarhu l-Fanārī)
3. Komentari iz logike (Husāmu l-Kātī)
4. Komentar Metalia (Šarh -i Matāli‘)

c. apologetika (al-Kalām)

1. Glose na tedžrid (Hāšiyātu t-tagrīd)

Prve državne svjetovne škole u Bosni i Hercegovini bile su *ruždije*, “otvorene prije okupacije, i pristupačne pripadnicima svih vjeroispovijesti u Turskoj” [Ljubović, 1965: 139]. Nastavni jezik u njima bio je turski, a po rangu su bile jednake nižim srednjim školama, neka vrsta građanske škole iz koje se moglo upisivati i na medrese.

“Po svome postanku ruždije u Turskoj su mlađe škole. U salnami za 1287. (1870/71) kaže se da su osnovane 1263. (1847), dakle u doba sultana Abdul-Medžida. U drugoj polovini XIX vijeka susrećemo ih u Bosni i Hercegovini. Sarajevska je najstarija” [Čurić, 1965: 140].

U Bosni i Hercegovini prije okupacije 1878. godine postojalo je preko 30 ruždija. Ruždije imaju, u odnosu na mektebe i medrese, posebnu

funkciju kao škole koje imaju manje konfesionalni, a više svjetovni karakter. Upravo stoga nisu ni bile dobro prihvaćene od muslimana u Bosni i Hercegovini, koji su djecu radije upisivali u konfesionalne škole. Smatrane su jednom “novotarijom iz Carigrada” u kojoj su se susreli “kaurski predmeti” i “turski jezik”, što nije bio prihvatljiv program za muslimane u to vrijeme u Bosni i Hercegovini. Kasnije će upravo ove škole biti odlukom Zemaljske vlade transformirane u prve državne osnovne škole u BiH. Kod Ćurića nalazimo i šta se u ruždijama predavalo: najviše pažnje posvećivalo se učenju turskog, arapskog i perzijskog jezika i krasnopaša; osim vjeronauka i morala predavani su svjetovni predmeti, istorija, zemljopis, račun i geometrija; učila se uz sve to i logika. Udžbenici koji su služili za predavanje iz logike jesu *Isagudži* i *Risale-i erbea*.

“‘Risale-i erbea’ je kratak udžbenik koji se sastoji iz četiri dijela: 1) ‘Dede Džengi’ (o logici), 2) ‘Risale-i vadijje’ (uvod u logiku), 3) ‘Feride’ (o metafori u arapskom jeziku), i 4) ‘Isagudži’ (o logici)” [Ibid., 156].

Jasno je iz gore navedenog popisa predmeta [Kasumović, 1999: 154] da je najveća pažnja poklanjana instrumentariju za egzegezu i interpretaciju svetih tekstova i vjerskih istina. Izučavanje jezika (morfologija, sintaksa, etimologija) i znanosti o pojmovima povezano je sa izučavanjem predikativnih formi i struktura u logici i primjenjivano, sve skupa, na području apologetike. Muslimani iz Bosne i Hercegovine koji su se školovali na prestižnim školama i učilištima u Istanbulu/Carigradu, Bagdadu i Siriji stjecali su znanja iz arapske logike i islamskog prava, a nerijetko i sami držali predavanja na tim učilištima (poput Mustafe Ejubovića – Šejh-Juje) i prenosili ih u svojim prijepisima temeljnih znanstvenih knjiga toga vremena, bilješkama za poduku i komentarima u Bosnu i Hercegovinu tokom svoga pedagoškog rada u medresama.

O osnovnim školama za pripadnike pravoslavne konfesije ima najmanje sačuvanih dokumenata. Postoji podatak da je prva zasebna zgrada škole za pravoslavnu djecu sagrađena i otvorena 1727. godine. U školama otvorenim u Banjoj Luci, u Bijeljini, Brčkom, Gračanici, Prnjavoru, Starom Majdanu, Čajniču i Travniku, za čije je otvaranje 1832. godine dala odobrenje turska vlada, “...može se nedvosmisleno zaključiti da su stajale na vrlo niskom obrazovnom nivou. Učila se elementarna pismenost sa nekim poukama iz pravoslavne vjere” [Papić, 1972: 23]. Od 1854. godine u Sarajevu radi ženska osnovna škola. U Sarajevu su trgovci bili inicijatori osnivanja srednje škole (1855) koja se zvala *građanska* ili *trgovačka*,

a kasnije *realka* (1864) i *gimnazija* (1879). Staka Skenderova osnovala je 1858. godine u Sarajevu srpsku privatnu žensku školu, dok je *pripravna duhovna škola* osnovana iste godine u Žitomisliću s ciljem da obučava sveštenike za područje Hercegovine. *Srpska bogoslovija* u Banjoj Luci (Pelagićeve bogoslovija) osnovana je 1866. godine. Dvije Engleskinje, Miss Irby i Mis Mackenzie, osnovale su prvu žensku srednju školu u Sarajevu 1869. godine, a škola je bila poznata kao *Zavod Mis Irbijeve*.

Samostani i crkve bili su centri pismenosti i duhovnog života katolika u Bosni i Hercegovini. Nosioći tog života i pismenosti bili su franjevci, koji su i osnovali prve škole u Olovu, Kraljevoj Sutjesci, Kreševu i Fojnici. I u ovom slučaju, kao i u slučaju sadržaja i formi obrazovanja kod pripadnika islamske vjeroispovijesti u BiH, vidljivo je postojanje sinergije (a nekada i asimetrije, pa čak i konfrontacije) lokalne i regionalne povijesti obrazovanja, sistema i njegovog dijela, regionalnog uzora (nekada: norme) i provincijalne aplikacije.

Paradigma (norma, uzor, standard, propis) obrazovanja kršćanskih (katoličkih) kandidata, koja je postavljena u Rimu u institucijama Katoličke crkve, djelovala je u dijelovima provincije pod vlašću Beča, Venecije i Istanbula/Carigrada, a konkretni obrazovni život vođen je pod lokalnim kulturnim i političkim prilikama, koje su bile, na području Bosne Srebrene pod turskom vlašću, u kontradikciji s prilikama na teritoriju s kojeg je paradigma potjecala. Stoga se na području obrazovanja ne može govoriti o “posuđenim identitetima” koje su konzumirale etničke i konfesionalne zajednice u BiH, nego radije o matičnim (*homogenim*) i perimatičnim (*interaktivnim*) identitetima, onim koji su funkcionirali unutar paradigme i onim koji su se prilagođavali lokalnim uvjetima izvan okvira paradigme.⁶

⁶ Uvođenjem instrumenta nacionalne političke ontologije o “ugroženosti naroda” političke i konfesionalne oligarhije danas u BiH traže da identitetski uzori za Hrvate i Srbe odnosno katolike i pravoslavce koji žive u BiH budu u Hrvatskoj i Srbiji (matične države – matični identiteti), i pod njihovim utjecajem kulturne i nacionalne oligarhije čiste nacionalne jezike, nacionalne historiografije, aktivne institucionalne i vaninstitucionalne forme i sadržaje od interaktivno nastalih elemenata u njima (perimatični, adaptivni identiteti). Kao reakciju na te zahtjeve i tu praksu bošnjačka politička i konfesionalna oligarhija radi na povezivanju BiH s arapskim zemljama i na islamizaciji muslimana u BiH, želeći promijeniti specifičnost identiteta bosanskohercegovačkih muslimana i učiniti ga rigidnim u vjerskom i kulturnom smislu.

U brojnim slučajevima vođeni su sporovi između pripadnika iste etničke i konfesionalne zajednice, tj. između onih koji su živjeli unutar homogene matične zajednice i onih koji su živjeli izvan nje u interaktivnoj multikulturnoj ili perimatičnoj zajednici više etničkih grupa. Pritom se radilo o nametanju pravila, volje, standarda regionalne ili matične organizacije, političke ili konfesionalne, lokalnim zajednicama na terenu, koje one, kao franjevačka u BiH, često nisu odobravale niti prihvaćale, niti bile voljne provesti [Hrkać, 1998: 7-45].

Ipak, jednom postavljena paradigma ili standard ili norma obrazovanja funkcionirala je kako u matičnom tako i u perimatičnom području.

“Bulom (papinim dekretom) Decret Romanum Pontificem (26. VI 1603) papa Klement VIII odobrio je zahtjev da svaka provincija mora imati tri škole: gramatičku, filozofsku i teološku. Franjevačko je, naime, školsko zakonodavstvo dijelilo svoje škole po vrsti i stupnju. Po vrsti su se razlikovale: gramatičke (u rangu srednje škole sa zadatkom da dadnu osnovnu humanističku izobrazbu), filozofske ili logičke i teološke (moralne teologije ili dogmatike). Po stupnju su navedene škole mogle biti provincijske (studia provincialia) ili generalne (studia generalia)” [Ibid., 29].

Sam sadržaj predmeta bio je, zapravo, određen kršćanskom doktrinom, odnosno služio je utemeljenju i jačanju kršćanske dogmatike, kojoj je trebao biti kompatibilan. Spomenuti papa je u svojoj buli također odredio šta se ima predavati u generalnim studentatima.

“Dozvolio je da na svakom generalnom učilištu predaju po tri profesora. Jedan je predavao prvu knjigu Sentencija Petra Lombarda (zvanog magister sententiarum), drugi drugu i treću, a treći četvrtu knjigu. U školama Franjevačkog reda u 13. i 14. st. značajnu ulogu odigrala je Summa prvog naučitelja Reda Aleksandra Haleškog koji je na pariškom sveučilištu nasuprot naglašene platonovske orijentacije Sentencija Petra Lombarda promicao aristotelovsku dijalektičku metodu i u Summu uvrstio mnoge aristotelovske elemente” [Ibid., 29-30].

U svojoj izvanrednoj studiji na ovu temu akademik Serafin Hrkać, ofm., jasno stavlja franjevački red i Bosnu Srebrnu (Bosna Argentina) kao nositelje obrazovnog života među katoličkom populacijom, ukazujući na više mjesta o sukobima ovog reda sa biskupima, njihovim odlukama i namjerama na ovom području. (Ova tenzija prisutna je i proteže se do dana današnjeg.) Budući da je sama Bosna Srebrna (*Bosna Argentina*) bila ratovima i sukobima izdijeljena na tri dijela (1757) pod različitim političkom vlašću, onda je i obrazovanje bilo različitog karaktera.

“Na kulturnom planu u dijelu Provincije pod Bečkim dvorom, a kasnije i u dijelu provincije pod Venecijom, otvarale su se škole i učilišta, prema smjernicama Tridentinskog koncila (1545.-1563.) i konstitucijama Franjevačkog reda, koje su do tada uglavnom bile prepuštene inicijativi i snalažljivosti pojedinih samostanskih uprava. U dijelu Provincije pod turskom vlašću franjevci su imali samo tri samostana (Kraljeva Sutjeska, Kreševo, Fojnica) i nisu imali učilišta, nego su svoje kandidate i dalje slali u inozemstvo ili na učilišta Provincije pod političkom vlašću Beča ili Venecije. U tu svrhu je utemeljeno i filozofijsko učilište u Slavanskom Brodu (1712.-1783.) da bi bilo što bliže kandidatima iz Bosne” [Ibid., 251].

Prva redovna hrvatska osnovna škola otvorena je 1823. godine, a podigao ju je fra Ilija Starčević iz Orašja. Dva franjevca, fra Ivan Jukić i kasnije fra Grga Martić, imaju najveće zasluge u procesu širenja obrazovanja i pismenosti među katoličkim stanovništvom. Jedna od najpoznatijih osnovnih škola koju su osnovali trgovci bila je u Livnu i radi kontinuirano od 1820. godine. “Gimnazije se spominju početkom 18. vijeka u samostanima u Fojnici, Kreševu i Sutjesci” [Papić, 1972: 31]. *Katoličke realke* osnivane su u samostanima u Širokom Brijegu i Gučkoj Gori kod Travnika (kasnije preseljena u Visoko). Prema Mitru Papiću, katoličku realku u Sarajevu osnovao je fra Grga Martić 1865. godine i pohađala su je muška i ženska djeca [Ibid., 32]. *Fojnička mala realka* osnovana je 1874. godine.

Polovinom XVI stoljeća Jevreji koji su protjerani iz Španije i Portugala raseljavaju se po cijeloj Evropi i dolaze i naseljavaju se u Bosni i Hercegovini. Donijeli su španski jezik i špansku pismenost. Postoje pouzdani podaci da je u Bosni i Hercegovini postojala samo jedna osnovna škola pred kraj turske vladavine u Bosni i Hercegovini koja se spominje u Bosanskom vjesniku 1866. godine. Osim ove škole, postoji podatak da su Jevreji imali i jednu vjersku školu koja je osnovana oko 1768. godine. Jevreji (Sefardi) u Bosnu i Hercegovinu dolaze nakon što su ih kršćani izgnali iz Španije i Portugala (XVI st.), uglavnom iz Kordobe i Toleda, gdje su imali interkulturni razvoj s drugim konfesijama, a prije svega sa islamskom.

Sefardi se obrazuju najviše u vjerskoj izobrazbi, u duhu prenošenja Biblije i talmudskih učenja. Jednom mješavinom jezika koja se zove *ladino*, sastavljenom iz hebrejskog, arapskog i španskog, brzo su se prilagodili prilikama u Bosni i Hercegovini, stvaraju umjetnička i književna djela.

Prva jevrejska općina osnovana je 1565. godine u Sarajevu i predstavljala je centar obrazovanja Sefarda, a prva jevrejska sinagoga sagrađena je 1581. godine u Sarajevu (porušena u napadu Eugena Savojskog). Tri stoljeća kasnije iz raznih dijelova Austro-Ugarske monarhije doseljavaju se Aškenazi koji osnivaju svoju općinu i imaju drugačije kulturne navike i jezik (njemački). U Carigradu se školovao jedan broj sefardske djece. Tamo su učili turski jezik i druge orijentalne jezike i primali obrazovanje za činovnička zanimanja u Bosni i Hercegovini. Druga sefardska djeca pohađala su *Meldar* (osnovnu školu), gdje su izučavala Talmud, Toru i biblijski hebrejski jezik.

2.2. Logička djela u Bosni i Hercegovini pisana na arapskom jeziku

Za cjelovito razumijevanje nastanka, razvoja i vrste logičkih djela pisanih na arapskom jeziku u Bosni i Hercegovini neophodno je poznavati nastanak, razvoj i prenošenje logičkih djela, logičkih problema, logičke aplikacije u teološkoj apologetici i pravnoj praksi (šerijatsko pravo) kroz dosta dugo razdoblje u povijesti razvoja duhovnog i kulturnog svijeta islama.⁷ Logička djela pisana na arapskom jeziku u Bosni i Hercegovini direktno uzimaju za obrazac, po formi i po sadržaju, komentare *aristotelijanske logike* i *porfirijanske isagogike*⁸ (logičke klasifikatorske propedeutike) arapskih logičara (Al-Farabija, Al-Kindija, Ibn Sinae, Ibn Rušda), odnosno arapske komentare ovih komentara (komentare njihovih učenika, Al-Urmevija, Al-Katibija, Al-Ebherija, Al-Fenarija, i drugih).

Ovo *obrascem vođeno stvaranje* (prepisivanje, bilježenje, prilagođavanje, raščlanjivanje, tumačenje, preporučivanje, interpretativno dopunja-

⁷ Ova studija ograničena je samo na glavna djela bosanskih komentatora i pretpostavlja da su čitatelju dostupne informacije o statusu aristotelijanske logike i porfirijanske isagogike unutar islamske duhovne tradicije određene kur'anskom tradicijom, hadisima, šerijatskim pravom, teološkim raspravama itd.

⁸ Terminsku konstrukciju "porfirijanska isagogika", koju ovdje uvodim, moguće je primijeniti u značenju "klasifikacijske propedeutike", koja je nakon Porfirijeovog spisa *Isagoge* postala kanonski dio logičkih razmatranja koji je obavezno prethodio aristotelijanskoj logici i stavlja se prije svega na početku *Organona*.

vanje)⁹ ili *komentiranje* nije značajno samo za ova djela nastala na Istoku na arapskom jeziku, nego i za komentare nastale na grčkom jeziku u neoplatoničkoj školi, kako u paganskoj Atini tako i u kršćanskoj Aleksandriji, koje su pisali Porphyrius, Ammonius, Dexippus, Philoponos, Simplicius, Iamblichus, David, Elias i drugi sljedbenici Plotina. I tamo je kao i ovdje u formu tog *obrasca komentara* spadalo ustaljeno prihvaćanje i prenošenje, iz komentara u komentar, jednog broja *konstantnih* pitanja i odgovora o tome šta je (pravi, prvi, glavni) predmet djela koje se komentira, gdje je (pravi) početak rasprave, koji je pravi naslov djela, kakav je (izvorni) raspored dijelova, šta su (prava) značenja nekih termina, zbog čega je autor djela ili rasprave uveo nove termine, kakav odnos treba imati prema samom Aristotelovom djelu kao cjelini i dijelovima, razlozi sastavljanja djela na ovaj ili onaj način itd.

⁹ Vidi fusnotu br. 17.

¹⁰ Grčki komentatori su s malim terminološkim izmjenama prenosili gotovo cijele dijelove obrasca komentiranja. Npr. veliki broj grčkih komentara Aristotelovog spisa *Kategorije* započinje jednim uvodom u kojem se navodi 10 neizbježnih pitanja na koja se onda u uvodu daje odgovor, tako da je često taj uvod komentara duži od samog spisa koji se komentira! Npr. u Ammoniusovom (435/445-517/526) komentaru *Prolegomena za deset kategorija prema riječima filozofa Ammoniusa* (grč. ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ ΤΩΝ ΔΕΚΑ ΚΑΤΗΓΟΡΙΩΝ ΑΠΟ ΦΩΝΗΣ ΑΜΜΟΝΙΟΥ ΦΙΛΟΣΟΦΟΥ) u uvodnom dijelu (34a 21) kaže se: *Budući da namjeravamo iznutra upoznati nastajanje Aristotelove filozofije, potrebno je navesti deset pitanja kroz koja to možemo povezano istražiti. Prvo: odakle potječu imena filozofskih škola? Drugo: kako treba napraviti razdjelbu Aristotelovih spisa? Treće: odakle treba započeti proučavati Aristotelove spise? Četvrto: kakvu vidljivu korist ima za nas proučavanje Aristotelove filozofije? Peto: šta treba da nas vodi ka tome cilju? Šesto: kako treba sebe da pripremi slušatelj filozofskih govora? Sedmo: koja je forma tog izlaganja? Osmo: zbog čega je Filozof očigledno pravio namjerne nejasnoće? Deveto: koliko je potrebno imati i koje sve vrste pretpostavki za proučavanje svakog od Aristotelovih spisa? Deseto: kakav treba da bude njihov tumač?* [Prevedeno prema izvorniku: Ammonius In Aristotelis Categorias Commentarius. Commentaria in Aristotelem Graeca IV 3, Berlin, 1891. Prijevod: Nijaz Ibrulj]

Ovih deset pitanja, koja iako nemaju nikakve direktne veze s Aristotelovim tekstom *Kategorije*, prenosilo se sve do kraja VI stoljeća kroz djela drugih grčkih komentatora kao konstantni dio obrasca komentiranja. Tek nakon ovog dijela, koji bi trebao dati uvid u cjelokupnu Aristotelovu filozofiju i njen nastanak (τῆσ' Ἀριστοτέλους...γενέσθαι φιλοσοφίας), dolazi prva lema iz *Kategorija* i njen komentar. Tih deset pitanja i tu formu rasporeda komentara preuzima *Philoponous* u svojim *sholiam*a o Aristotelovim kate-

Hasan Kafija Prušćak (*Hasan Kāfi b. Turhān b. Dāwūd b. Ya'qūb az-Zībī al-Āqḥiṣari al-Bosnawī*, 1544-1615. u Pruscu) najznačajniji je bosanski autor na području logičke znanosti na orijentalnim jezicima u vrijeme osmanske okupacije Bosne i Hercegovine. Iz različitih izvora može se saznati da je smatran vrlo obrazovanom osobom iz različitih znanosti, a poznat je kao komentator različitih djela.

U evropskoj orijentalistici Hasan Kafija bio je poznat po djelu *Temelji mudrosti o uređenju svijeta* koje je prevedeno na francuski jezik, a koje je sam autor izložio na sultanovom dvoru u Istanbulu/Carigradu na arapskom jeziku, nakon čega je, po dobijenoj preporuci, preveo to djelo na turski jezik. Sam sultan mu je dodijelio kadiluk u Pruscu kao doživotnu mirovinu upravo zbog tog djela.

“Kao profesor on piše komentare i glase iz lingvistike pa i logike, kao teolog piše o osnovnim postulatima islamskog vjerovanja, kao kadija ulazi u pravne probleme, kao mislilac, u sferi politike i društva, vrši jasnu i otvorenu kritiku nedostataka tog društva i preporučuje puteve tog iscjeljenja, najzad, kao pisac, on i o sebi bilježi značajne podatke” [Ljubović, Nametak, 1999: 10].

Hasan Kafija Prušćak napisao je iz oblasti logike dva djela:

KAFIJIN KOMPENDIJUM IZ LOGIKE (*Muḥtaṣar al-Kāfi min al-mantiq*) napisan je 1580. godine. Jedan rukopis sačuvan je u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, formata 19,5 x 13 cm. U formi udžbenika tipičnog za orijentalno-islamski svijet, Kafija se bavi pitanjem šta je logika i šta je njen predmet, koje su njene metode i zadatak. Prema njemu logika je znanost (‘ilm), odnosno “...oruđe koje ima svojstvo zakona čijom se upotrebom um (dihn) obezbjeđuje od grešaka u razmišljanju (fikir)”

[Ljubović, 1996: 65]. Na istom mjestu možemo pronaći cjelovit uvid u sadržaj Kafijinog kompendijuma iz logike:

(cf. Philophoni in Aristotelis Categorias Commentarium. Vol. XIII), *Simplicius* u svojim komentarima o Aristotelovim Kategorijama (cf. Simplicii in Aristotelis Categorias Commentarium. Vol. VIII), *Olimpiodorus* u svojoj prolegomeni za logiku (Olympiodori Prolegomena et in Categorias Commentarium, CAG, Vol. XII) i drugi. Kod arapskih kometatora Aristotelovih *Kategorija* takvog uvoda više gotovo da nema, a potpuno se gubi kod latinskih komentatora (Cf. Averroes' Middle Commentaries on Aristotle's Categories and De Interpretatione. Princeton University Press, 1983).

1. O riječima (fī-al alfāz);
2. O ishodištima predodžbi – pet univerzalija (fī mabādī at-taṣawwurāt-al-kulliyyāt);
3. O ciljevima predodžbi – interpretativni govor (fī maqāṣid at-tasawwurāt al-qawl aš-šāriḥ);
4. O ishodištima tvrdnji – sud (fī mabādī at-taṣdīqāt al-qaḍyya);
5. O ciljevima tvrdnji – silogizam (fī maqāṣid at-taṣdīqāt al-qiyās),
 - a. Apodiktika (al-burhān),
 - b. Dijalektika (al-ḡadal),
 - c. Retorika (al-ḥiṭāba),
 - d. Poetika (aš-šīr),
 - e. Sofistika (al-muḡālaṭa)

KOMENTAR KAFIJINA KOMPENDIJUMA IZ LOGIKE (*Šarḥ Muḥtaṣar al-Kāfī min al-mantiq*) napisan je 1583. godine. Osim opširnog Uvoda, ovo djelo sadrži sljedeće dijelove:

1. O riječima (fī-al alfāz),
2. O ishodištima predodžbi (fī mabādī at-taṣawwurāt-al-kulliyyāt),
3. O ciljevima predodžbi (fī maqāṣid at-tasawwurāt al-qawl aš-šāriḥ).

Ljubović navodi da je ovo djelo pronašao u Univerzitetskoj biblioteci u Kembridžu, dok su “motivi za pisanje ovog djela ... isti kao i za prethodno, tj. pomoć učenicima u savladavanju logičke problematike” [Ibid., 36]. Kao i sva druga djela, i ovo se oslanja na često upućivanje na arapskog logičara Ibn Sinau i druge.

KOMENTAR SUNČANOG TRAKTATA (*Šarḥ ar-Risāla aš-šamsiyya*) napisao je Muhamed sin Muse Allamek. Rođen je u Sarajevu 1595. godine, završio Gazi Husrev-begovu medresu, školovao se u Istanbulu na prosvjetnom zavodu Sahn-i seman, bio imenovan za vrhovnog sudiju u Halepu (Sirija) 1634/35. Sva djela napisao je na arapskom jeziku, koji je i predavao na različitim školama, zajedno sa logikom. Sadržaj djela:

1. Uvod (al-muqaddima), koji se sastoji iz dvije rasprave: (1) O suštini logike, i (2) O predmetu logike;
2. Prvi članak (maqala): O pojedinačnim pojmovima, sa četiri razdjela: (1) O riječima, (2) O značenjima, (3) O univerzalijama i partikularijama, i (4) O definicijama;
3. Drugi članak, sa Uvodom (O definiciji suda i njegovim dijelovima) i tri razdjela: (1) O kategoričkom sudu, (2) O kondicionalnim sudovima, i (3) O pravilima suda (neposrednim formama zaključivanja);

4. Treći članak, O silogizmu, sa pet razdjela: (1) Definicija, njeni dijelovi i figure, (2) O izmiješanim silogizmima (modalnim), (3) O povezanom silogizmu, (4) O razdvojenom silogizmu, i (5) Dopune o silogizmu;
5. Zaključak (hatima), sa dvije rasprave: (1) O sadržajima silogizama, i (2) O dijelovima znanosti.

Allamekov komentar djela *Sunčani traktat* (čiji je autor Al-Kazvani al-Katibi, koje je, prema Ljuboviću, jedno od najznačajnijih djela iz oblasti logike na arapskom jeziku iz poznijeg perioda, služio je kao udžbenik iz logike na nekoj od viših medresa [Ibid., 41].

NOVI KOMENTAR SUNČANOG TRAKTATA (aš-*Šarḥ al-ğadīd 'alā aš-Šamsiyya fī al-mantiq*) napisan je 1690. godine. Autor je Mustafa Ejubović – Šejh Jujo, koji je bio “najplodniji i najistaknutiji pisac na arapskom jeziku kod nas” [Ljubović, 1996: 42], rođen 1651. u Mostaru, a umro 1707. godine u Mostaru. Svojom formom i sadržajem [Ibid., 47-49] potpuno prati Allamekov *Komentar Sunčanog traktata* iako im je obrazac komentiranja vjerovatno zajednički i preuzet iz forme i sadržaja samog *Sunčanog traktata* autora Nedžmudina al-Kazvanija al-Katibija (umro 1295).

U Osmanskom carstvu logika se izučavala i predavala u nižim medresama, koje su se imenovale *ibtida-i haridž* zajedno sa osnovama arapske gramatike, spekulativne i skolastičke teologije (*kalam*), astronomije, geometrije i retorike [Ibid., 180].

“Kao osnovni udžbenik, najčešće je korištena Isagoga (Īsāgūgī) al-Ebherija ili neko drugo djelo sličnog karaktera kao što je to Kafijin kompendijum iz logike Hasana Pruščaka kojeg je sam spremio za svoje učenike, kao i neki od ‘kraćih’ komentara. Na školama višeg ranga (dahl-medrese, tetime i sl.), koje bi odgovarale našem poimanju srednjeg obrazovanja, logika je također bila obavezan predmet, a obrađivala se prema opširnijim djelima, najčešće prema spominjanom al-Katibijevom Sunčanom traktatu (*ar-Risāla aš-šamsiyya*) i nekom od komentara tog djela. Na najvišem stupnju obrazovanja (sahn medrese) logika nije bila samostalan predmet, ali se obrađivala u sklopu spekulativne teologije – apologetike” [Ibid., 180].

2.3. Logička djela u Bosni i Hercegovini pisana na latinskom jeziku

Logička djela pisana na latinskom jeziku u Bosni i Hercegovini nemaju karakter komentara; to nisu ni po formi ni po sadržaju. Ona se ne naslanjaju direktno na aristotelijansku logiku ili na porfirijansku isagogiku (klasifikatorsku propedeutiku), nego najviše na srednjovjekovne sažetke, sumarije, logičke summe ili *summulae* kršćanskih pisaca, koji su za potrebe dogmatike i apologetike adaptirali dijelove latinskih spisa, koji su izlagali ono što je bilo prihvatljivo od aristotelijanskih znanja (*episteme*) iz logičke znanosti. Najznačajniji srednjovjekovni autoriteti koji se ovdje pojavljuju jesu Duns Scotus, Petrus Hispanus, Petrus Lombardus i Thomas Aquinas, ali se njihove misli uzimaju kao dio prihvaćene logičke znanosti (*definitorij*, *repetitorij*), a ne kao razmatranje njihovih učenja unutar logičke problematike.

Među kreševskim manuskriptima koje je obradio i sistematizirao akademik Hrkać treba istaći one koji se svojim najvećim dijelom bave logičkom problematikom:

Rk. 3-III-5: *PHILOSOPHIE NOTIONES*. Rukopis sadrži oko 80 stranica teksta i nema podataka o njegovom autoru, osim što je na vrhu stranice zapisano I.M.S. Na temelju kvalitativne jezičke analize Hrkać zaključuje da “nema dvojbe da ga je pisao naš čovjek” [Hrkać, 1998: 59]. Rukopis je posebno priređen i objavljen samostalno 2000. godine u Mostaru budući da se “sadržajem izdvaja od svih ostalih rukopisa spomenutih samostana... Drugi, naime, rukopisi obrađuju ili samo pojedine traktate iz filozofije ili više njih skupa, a samo je ovaj, na neki način, repetitorij cjelokupnog gradiva iz logike i ontologije. Sastavljen je u obliku pitanja i odgovora i ima vrlo kratak uvod u psihologiju (svega jedna stranica teksta)” [Hrkać, 2000: III]. Manuskript je djelo nekog lektora ili profesora filozofije i predstavlja njegov konskript predavanja za jednu godinu iz kojeg se vidi uređen, u logičkom i spoznajnoteorijskom smislu, pristup cjelini kognitivnih pitanja unutar kojih je logika dominantni dio.

Rk. 3-III-23: *INTRODUCTIO ET PROLEGOMENA IN UNIVERSAM ARISTOTELI LOGICAM*. Rukopis sadrži oko 236 nenumeriranih stranica. Autor nepoznat, na prednjoj stranici stoji: I. Pluit. Prema dostupnom sadržaju rukopis se sastoji iz dva osnovna dijela: 1. *Introductio in universam Aristotelis logicam* (koji sadrži pet odsjeka sa ukupno 50

glava u kojima se govori o predikatima, o iskazima i njihovom sastavu, o vrsti iskaza i modulima, te o silogizmu i metodi), 2. Prolegomena in universam Aristotelis Logicam (koji sadrži devet glava od kojih su neke sastavljene u formi pitanja o prirodi razuma i uma te o prirodi logike kao znanosti) [Hrkać, 1998: 65].

Rk. 3-III-25: LOGICA METAPHYSICA. PNEUMATOLOGIA. Rukopis sadrži 436 pisanih nenumeriranih stranica. Na strani 182. piše: Finis Logicae perscriptus per me Fratrem Blasium Pardušić Anno 1877 Domini Mense junii. U ovom rukopisu prvi dio je posvećen logici, drugi metafizici i treći pneumatologiji. Od dijelova koji se bave logikom, prvi dio bavi se pojmovima i sudovima, drugi dio iskazima i treći dio metodom i dokazom [Ibid., 69].

Rk. 3-IV-29: LOGICA UNIVERSA. Rukopis sadrži svega 48 sitno pisanih stranica. Na naslovnoj stranici pri vrhu stoji: Prima pars Philosophie, a u sredini: Logica universa, pri dnu stranice: Tomus primus Die 22 Septembris Anno ab Incarnatione 1832. Na kraju 48. stranice napisano je: Ego Frater Jacobus Ivankovich finivi hucusque die ultima Martii Milesimi octingetesimi trigesimi tertii [Ibid., 102].

Od manuskripta sačuvanih u samostanu u Kraljevoj Sutjesci koji su posvećeni logičkoj znanosti potrebno je istaći sljedeće:

Rk. 16: LOGICA. Rukopis sadrži 652 stranice, autor je fra Antun Žderić iz Vinkovaca, lektor filozofije u Slavonskom Brodu (1735-1738). Manuskript se sastoji od dva dijela. Prvi dio, na 42 sitno pisane i kraticama krcate stranice, obrađuje *Elementa logicae parvae seu summularum*, a drugi Enchyridion philosophicum in universam Aristotelis logicam. Disputationes ad mentem subtilis doctoris Ioannis Duns Scoti [Ibid., 163].

Rk. 17: LOGICA. Rukopis sadrži 374 nenumerirane stranice. Na prvoj stranici piše: Spectat ad quitidianum usum Patris Philippi Kordić m. pr. Anno Domini 1879. Logica San-Severino [Ibid., 170]. Obrađeni su nauk o silogizmu, metodologija, ideologija i kriteriologija.

Rk. 25: SYSTEMA PHILOSOPHIAE FUNDAMENTALIS SIVE LOGICA. Rukopis sadrži 76 stranica koje nisu numerirane. Rukopis je pisan u Čehoslovačkoj. Na naslovnoj stranici stoji: Descripta per...Kopich (ime izbrisano) in venerabili conventu Nittriensi ad SS.AA. Petrum et Paulum. Na zadnjoj stranici je napisano: 1831 [Ibid., 181]. U prvom dijelu pod naslovom *Logica theoretica* bavi se definicijom i divizijom, dokazom i silogizmom, te sofističkim dokazivanjem.

Rk. 44B: LOGICA. Rukopis sadrži 153 stranice. Na početku manuskripta piše: *Philosophia sive Logica perscripta per fratrem Ioannem Turbić de Teševu clericum simpliciter professum Anno Domini 1879. Sutiskae die 24 octobris Anno Domini 1880. Na 101. stranici stoji: Ego Petrus Turbić m.p.a, a na 117. je napisano: Ego fr. Raphael Barišić de Očevija m. p. a., 1880 die 5 octobris [Ibid., 191]. Ono što je u rukopisu označeno kao *Pars prima: Logica formalis* sadrži dijelove o idejama i pojmovima, o sudovima, propozicijama i silogizmu.*

Rk. 53: INTRODUCTIO IN PHILOSOPHIAM. Rukopis sadrži 126 stranica. Pisao ga je fra Mihael Franjković iz Vareša 1866/67. godine. Bavi se predmetom i pojmom logike, sudovima i silogizmom [Ibid., 193].

Od filozofijskih rukopisa koji su posvećeni logici a sačuvani u samostanu u Fojnici treba istaći sljedeći rukopis:

Rk. 65: LOGICA. Kako izvještava akademik Hrkać, na naslovnoj strani ovog dobro očuvanog i čitljivog rukopisa piše: *Logica auctore I. B. Bouvier. Descripta per fr. I. Vujčić, lectorem philosophiae in Livno 1874. Reliquit P. Hieronymo Vladić Lectori Philosophie et suo succesori. Već iz samih dijelova sadržaja vidi se da je u pitanju modernija obrada srednjovjekovne doktrine *proprietas terminorum*, kojoj prethode razmatranja o definiciji i diviziji, o sudovima i podjeli sudova itd. [Ibid., 249]*

Iz sadržaja navedenih rukopisa, kako na arapskom tako i na latinskom jeziku, primjetno je fokusiranje predavača filozofije (logike) u samostanima na silogistiku i formalnu logiku, odnosno na poduku iz elementarne logike, u kojoj su učenici upoznavani s pojmom, sudom, dokazom, silogizmom i metodom. Kasniji rukopisi na latinskom jeziku uvode u poduku elemente srednjovjekovne logike (*Proprietates Terminorum*) i kasnije kartezijanske logike. Rukopisi pokazuju i svjedoče o sadržaju predmeta logika koji se na nižem stupnju predavao a koji je bio dostupan na latinskom jeziku u regionu.

Generalno je *obrazovna paradigma* u kojoj su sudjelovali učitelji i učenici islamske konfesije bila kompatibilna obrazovnoj paradigmi katoličkih učitelja i učenika u Bosni Srebrenoj u studentatima (gramatički, filozofski i teološki) koji su osnivani na dijelovima provincije pod upravom Beča i Venecije.¹¹ Ovu paradigmu su katolički studenti iz Bosne

¹¹ Ovu formalnu kompatibilnost unutar obrazovnih sistema različitih konfesionalnih zajednica u Bosni i Hercegovini uzima dr. Amir Ljubović kao dokaz toga da je ovdje

Srebrene, iz dijela koji je bio pod turskom vlašću, upoznavali, prihvaćali tokom svojeg školovanja u inozemstvu, usvajali je i prenosili u obrazovnu praksu u samostanima (Kreševo, Fojnica, Kraljeva Sutjeska) nakon povratka. Boraveći u zemljama izvan Bosne i Hercegovine, njima su bile dostupne i ličnosti, i tekstovi i atmosfera evropskog obrazovanja toga vremena, što je na njih ostavljalo značajan utjecaj.

Istanbul/Carigrad (u nekim primjerima Bagdad i Sirija) i Rim (u nekim primjerima Beč i Venecija) mogu se smatrati regionalnim centrima intelektualne gravitacije i produkcije obrazovne paradigme i obrazovne prakse koji su, na različite strane, snažno privlačili ljude iz Bosne i Hercegovine. Pritom nije moguće ne vidjeti da su na tom putu obrazovanja, školovanja i usavršavanja za svoju primarnu djelatnost vjerskih učitelja i pedagoga prihvaćali u tim centrima i teorijski i praktični dio dostignutog obrazovanja u tom historijskom periodu, i civilizacijske norme postavljene u antičkoj baštini kroz *aristotelijansku logiku* i epistemologiju te *porfirijansku isagogiku*. Na taj način je ta baština, iz dva smjera i na dva jezika, arapskom i latinskom, stigla u Bosnu i Hercegovinu i održala se, kako će se vidjeti kasnije, sve do danas.

3. Bosnia Porphyriana¹²

Porfirije [grč. Πορφύριος; lat. Porphyrius] od nekih autora predstavljen je kao “posljednji grčki filozof” [Smith, 1974: xi; Peters, 1968: 286], ili kao “veliki helenistički erudita i paganski filozof” [Berchman, 2005: 15], koji je “najinteligentniji među filozofima, iako najžešći neprijatelj

“...riječ o jedinstvenoj historiji logike u dva paralelna toka ili jezička izraza i kulturna ili jezička izraza i kulturna i civilizacijska kruga: jednom stvaranom na arapskom jeziku i u krugu arapsko-islamske duhovne i kulturne tradicije i drugom pisanom najvećim dijelom na latinskom jeziku (u znatno manjem obimu i u kasnijem periodu na narodnim jezicima) i u krugu zapadnoevropske filozofske tradicije” [Ljubović, 1996: 172]. O stvaranju na području logičke znanosti može se ovdje vrlo uvjetno govoriti. Možda bi bilo preciznije reći da se radi o *dva toka recepcije antičke filozofske i znanstvene baštine* koji su samo u jednom razdoblju srednjovjekovnih kulturnih, političkih i civilizacijskih kontakata kroz filozofiju i teologiju bili *interaktivni*.

¹² Prvi put na ovom mjestu uvodim u naš duhovni svijet termin *Bosnia Porphyriana* i njime želim izraziti više stoljeća prisutnosti Porfirijevog spisa ISAGOGE u obrazovanju i u logičkoj misli u Bosni i Hercegovini bez razlike na vjeroispovijest i etnonacionalnu pripadnost.

kršćanima” [Augustin, 1995: 72-73]. Porfirije je autor knjige pod naslovom *Κατὰ Χριστιανῶν λόγοι* “Dokazi protiv kršćana”, poznatije pod skraćanim naslovom “Protiv kršćana” dobijenim prijevodom latinskog naslova (*Adversus Christianos*), koja je 448. godine spaljena ediktom careva Valentinijana III i Teodozija II.

Mnogo je dakle razloga da Porfirije nije zaboravljen, ali ni odbačen, kako na Istoku tako i na Zapadu. Njegovo nastojanje da u Plotinovoj Akademiji izmiri Platonove i Aristotelove pristalice kroz hermeneutiku njihovih djela (neoplatonijanska amalgamizacija učenja), kao i njegovi komentari Platona i Aristotela, bili su i ostali obrazac svih drugih interpretacija i komentara nakon njega. No, Porfirije, kao prosvjetitelj i veliki erudit, koji je logiku (tzv. carsku logiku, rimsku logiku) primjenjivao neumoljivo na sve sadržaje duhovnog i kulturnog života, preko svojih komentara postaje autoritet za upotrebu ove filozofijske forme. Njegovi komentari logičkih i filozofskih spisa, a ne njegova borba za očuvanje državne (rimske) vjere (mnogoboštva) i zakona, niti njegova borba protiv nastajanja monoteističkih vjerovanja (kršćanstva), jesu razlozi zbog kojih njegovo djelo treba i danas izučavati.

Porfirijeva djela (napisao je oko 75 djela) nastala su prije 1.700 godina, u trećem stoljeću n.e., ali su sve do danas, od vremena kasnoantičkog i ranokršćanskog, kroz srednjovjekovnu skolastiku, pa do današnjih modernih rasprava o logici, ta djela u središtu pažnje: najprije su prevedena na stare jezike (aramejski, sirijski, hebrejski, latinski), zatim na moderne jezike, komentiraju se i objavljuju. Porfirije je već u trećem stoljeću postao autoritet za komentiranje Platonovih i Aristotelovih djela, naročito onih iz logike, kako za komentatore na Zapadu (treba pogledati *curriculume* evropskih univerziteta od XII stoljeća pa do danas) tako i za one na Istoku (treba pogledati popis ili indeks grčkih knjiga i autora *Fihrist* koji je sastavio Ibn al-Nadim).¹³

¹³ Aurelije Augustin, jedan od najznačajnijih apologeta kršćanstva iz IV stoljeća n. e. u svojem djelu *De Civitate Dei* smatra da je Porfirije “najinteligentniji među filozofima, iako najžešći neprijatelj kršćanima” (*doctissimus philosophorum, quamvis Christianorum acerrimus inimicus*) [Augustin, 1995: 72-73]. Označava ga sa “veliki neprijatelj kršćana” (*Christianis inimicissimo*) ili sa “fotijanski krivovjerac” (*Photinianus-haereticus*) [Augustin, 1995: 76-77] stoga jer je Isusa Krista priznavao kao osobu koja je prorokovala, ali ne i kao Boga, dok je, naprimjer, za njega hebrejski Bog Jahve יהוה (Onaj koji jest) važio kao istinski i prihvatljiv primjer monoteističkog Boga.

“Kao komentator Platonovih i Aristotelovih djela koji piše i djeluje u 3. stoljeću nove ere, kojem su prethodili komentari Galena [Galenus], Aleksandra Afrodizijskog [Alexander Aphrodisius], Kelza [Celsus] i drugih, Porfirije je postao referentni autor i autoritet za ovaj filozofski žanr kod komentatora u periodu od 4. do 6. stoljeća, kao što su Amonije [Ammonius], Jamblih [Iamblichus], Deksip [Dexippus], Simplikije [Simplicius], David [David], Elij [Elias] Stefan [Stephanus] i drugi. Neki od njih bili su izrazito paganski orijentirani, kao oni u atinskoj školi, neki na razmeđu paganstva i kršćanstva, kao oni u Rimu, a neki kršćanski učenici u neoplatonističkoj školi, kao oni koji su djelovali u Aleksandriji. Njihova recepcija Platonovih i Aristotelovih spisa je različita, ali je s pojavom Porfirijevih komentara zaživio jedan standard kojeg se od tada trebalo pridržavati” [Ibrulj, 2009: msc.].

Zbog toga što je Porfirijevo djelo ISAGOGE služilo kao *aktivni zajednički obrazovni sadržaj* u obrazovnim ustanovama u Bosni i Hercegovini, u ovom radu dajemo tom fenomenu posebno poglavlje. S tim je povezan i prijevod ovog djela sa starogrčkog na bosanski jezik dr. Nijaza Ibrulja objavljen 2008. godine u Sarajevu [Ibrulj, 2008: 1-50]. Bosanska filozofska tradicija sadrži recepciju komentara Porfirijevog djela ISAGOGE na dva jezika, *na latinskom jeziku* u djelima bosanskih katoličkih profesora teologije koji predaju filozofsku grupu predmeta na pojedinim visokim učilištima Bosne Srebrene (*Bosna Argentina*) i onih koji su pisani *na arapskom jeziku*, u djelima bosanskih muftija, kadija i uleme obrazovane i školovane u Istanbulu/Carigradu i na drugim univerzitetskim centrima na Istoku.¹⁴ Ono što je značajno primijetiti jest da je upravo to Porfirijevo djelo (ISAGOGE) u mnogim slučajevima primarni i zajednički izvor i za jednu i za drugu recepciju: arapski komentatori Aristotela imali su pristup ovom djelu preko sirijskih, aramejskih i hebrejskih prijevoda, kao što su ga imali i srednjovjekovni skolastičari (najprije putem Boethiusovog prijevoda u V stoljeću).

Grčki izvorni tekst Εἰσαγωγή nije bio poznat u Bosni i Hercegovini, kao što nije bio poznat ni arapskim komentatorima Aristotela ili Platona ili Porfirija koji su bili islamske konfesije i tradicije Kur‘ana. Arapski

¹⁴ Podatke o ovom periodu, o autorima i djelima iz logike pisanim na arapskom jeziku preuzimam iz djela Amira Ljubovića *Logička djela Bošnjaka na arapskom jeziku*. Sarajevo, Orijentalni institut, 1996.

komentatori koji nisu bili kršćani ili Jevreji dobijali su na uvid sirijske, aramejske ili hebrejske prijevode grčkih spisa koje su im posredovali većinom sirijski kršćanski prevoditelji (nestorijanci). Grčki tekstovi su prevedeni s aramejskog i hebrejskog na arapski odnosno perzijski jezik.¹⁵ Na te tekstove su u svojim komentarima referirali komentatori kao Al-Farabi, Al-Kindi, Ibn Sina (Avicena), Ibn Ružd (Averroes). Ti tekstovi su kasnije, oko 1200. godine, prevedeni, najprije u Toledu, a onda u Kordobi, na latinski jezik.¹⁶

“Veoma važna, ako ne presudna uloga u približavanju i prenošenju helenističke baštine arapskom svijetu, a posebno logike, pripada sirijsko-perzijskim kršćanskim sektama, nestorijancima i monofizitima, koji su dali ogromni doprinos u prevođenju logičkih rasprava na sirijski (sirijski) i perzijski, a potom i na arapski jezik” [Ljubović, Nametak, 1999: 26].

Bosanskim studentima katoličke vjeroispovijesti bio je dostupan na studijama u Rimu na latinskom jeziku (vjerovatno Boethiusov ili Marcellusov prijevod na latinski jezik), i usto su im bili dostupni klasični komentari na latinskom, npr. Ammoniusa, Eliasa, Davida, Alexandera Aphrodisiusa, Simpliciusa, Philoponusa. Na drugoj strani su bosansko-hercegovački studenti iz reda islamske vjeroispovijesti koji su studirali u Carigradu, dobijali informaciju o ovom tekstu na arapskom jeziku i usto, kao dopunu, poznavali komentare arapskih filozofa, prije svega Avicene i Averroesa, koji su bili autoriteti u djelima koja su oni studirali, tj. u djelima njihovih učenika Al-Ebherija, Taftazanija, Al-Fenarija, Al-Urmevija, Al-Kazvanija.

¹⁵ Vidi: Tony Street, *Arabic Logic*. [in]: Handbook of the History of Logic. Volume 1. Greek, Indian and Arabic Logic. Edited by Dov M. Gabbay and John Woods. Elsevier, North Holland, 2004, pp. 523-597. Zbog brojnih ograda oko nekritičke upotrebe sintagme arapska logika Toni Street smatra da bi bilo potrebno precizirati naslov u smislu ‘Peripatetic logical writings in Arabic produced in the realms of Islam between 750 and 1350, with special reference to the syllogistic’ (p. 526). Vidi još i: Lagerlund, Henrik, *The Assimilation of Aristotelian and Arabic Logic up to the Later Thirteenth Century*. [in]: Handbook of the History of Logic. Volume 2. Mediaeval and Renaissance Logic. Edited by Dov M. Gabbay and John Woods. Elsevier, North Holland, 2008, pp. 281-346.

¹⁶ Vidi: Burnett, Charles, *The Translation of Arabic Works on Logic into Latin in the Middle Ages and Renaissance*. [in]: Handbook of the History of Logic. Volume 1. Greek, Indian and Arabic Logic. Edited by Dov M. Gabbay and John Woods. Elsevier, North Holland, 2004, pp. 597-607.

3.1. Porfirijevo djelo ISAGOGE u Bosni i Hercegovini u djelima pisanim na arapskom jeziku

U središtu recepcije aristotelijanske logike pisane na arapskom jeziku u Bosni stoji djelo ISAGOGE (*Īsāgūgī*) arapskog komentatora Aristotelove logike Esirudina al-Ebherija (umro oko 1256) koje je bilo veoma poznato djelo – kompendij iz logike na Istoku. Čini se da je to djelo ostavilo naj snažniji utjecaj kada se radi o komentaru Porfirijevog djela.

“Teško je dati tačan podatak koliko je komentara, superkomentara i glosa napisano uz ovo djelo (sve zbirke orijentalnih rukopisa u svijetu nisu katalogizirane), ali je sasvim izvjesno da taj broj premašuje dvije stotine. To je, najvjerovatnije, najčešće komentarisano djelo iz logike na arapskom jeziku, a služilo je dugo vremena, bilo ono samo ili neki od uspješnijih komentara, kao udžbenik na različitim nivoima obrazovanja” [Ljubović, 1989: 217].

Treba napomenuti da dr. Amir Ljubović stoji na stanovištu da ovo djelo nije adaptacija ili komentar čuvenog Porfirijevog djela *Eisagoge*, nego da je riječ o originalnom djelu koje o istom predmetu – pet univerzalija – govori na sažet način i uzima samo Porfirijev termin *Īsāgūgī* kao naslov za svoj uvodni dio [Ibid., 218-223]. Ovo djelo komentirali su svi bosanski pisci koji su o logici pisali na arapskom jeziku. No, djelokrug u kojem se recepcija vršila određen je obrazovnim potrebama: novu atmosferu u bosanske medrese donosili su njeni učitelji koji su se školovali u Istanbulu/Carigradu i koji su, vrativši se u zemlju, mijenjali stari način poučavanja – neke teološke tvrdnje trebalo je učenicima i objasniti i racionalnim razlozima utemeljiti.

KOMENTAR ISAGOGE (*Šarḥ Īsāgūgī*) ili KOMENTAR “ESIR-IJEVOG TRAKTATA IZ LOGIKE” (*Šarḥ ar-Risāla al-Atīriyya fī al-mantiq*) napisao je 1682. godine Mustafa Ejubović (1651-1707 u Mostaru). Radi se o komentaru na Istoku veoma poznatog djela iz logike ISAGOGE (*Īsāgūgī*) Esirudina al-Ebherija (umro 1256). Sadržaj djela:

1. *Isagoga*, str. 6-24, koja obuhvata kratke rasprave o riječima, značenjima riječi, odnosu između riječi i ideja, zatim o pojmovima i, posebno, o pet univerzalija (vrsta, rod, razlika, svojstvenost i akcencija),
2. O interpretativnom govoru (al-qawl aš-šāriḥ), str. 24-27, odnosno o pravilima formiranja definicije i deskripcije,
3. O sudovima (al-qaḍyya),

4. O silogizmu (al-qiyās),
5. Apodiktika (al-burhān),
6. Dijalektika, (al-ğadal),
7. Retorika (al-hiṭāba),
8. Poetika (aš-ši'r),
9. Sofistika (al-muğālaṭa).

KORISNA GLOSA UZ “AL-FENARIJEVE NAPOMENE” ZA ESIRUDINOV TRAKTAT IZ LOGIKE (*Hāšiya mufida li al-Fawā' id al-Fanāriyya 'alā ar-Risāla fī al-mantiq*) koju je napisao Mustafa Ejubović (1651. u Mostaru – 1707. u Mostaru). Djelo je završeno 1692. godine. Radi se o glosi (*hāšiya*) koja je složena iz rubnih napomena autora pravljenih s različitom namjerom (bilježenja, tumačenja, komentiranja) [Ljubović, 1996: 45].

OTKRIVANJE TAJNI U KOMENTARISANJU “ISAGOGE” (*Faḥ al-asrār fī šarḥ al-Īsāgūğī*). Autor ovog djela je Muhamed Čajničanin (Čajniče 1731 - Sarajevo 1792). Od 1781. do 1783. godine predavao je na Đumišića medresi u Sarajevu, a dva puta bio je imenovan i za sarajevskog muftiju. Oko tri četvrtine ovog komentara potpuno su iste kao u djelu Mustafe Ejubovića, odnosno znatan dio teksta jednostavno je preuzet i prepisan. Ljubović na ovom mjestu kaže: “Mada se za cjelokupno stvaralaštvo na arapskom jeziku iz oblasti logike poznijeg perioda može reći da je u duhu ideje i oblika njihovih velikih prethodnika, za Muhameda Čajničanina, odnosno za “njegovo” djelo, može se reći da je tipično epigonskog karaktera” [Ibid., 55].

KOMENTAR TEKSTA “ISAGOGA” OD MULA FADILA UŽIČANINA (*Šarḥ matn Īsāgūğī li mawlā al-Fāḍil Ūžičawalī*). Autor djela je Fadil Užičanin, o kojem nema nikakvih personalnih podataka. Djelo je završeno 1657. godine, a nije moguće tačno i nedvosmisleno utvrditi ko je bio Fadil Užičanin. Za djelo se smatra da spada u u red srednje opširnih komentara ISAGOGE Esirudina al-Ebherija [Ibid., 58]. Sadržaj ovog djela je gotovo identičan gore navedenom djelu *Komentar Isagoge* čiji je autor Mustafa Ejubović.

OTKRIVANJE TAJNI U KOMENTARISANJU “ISAGOGE” IZ NAUKE O LOGICI (*Faḥ al-asrār fī šarḥ Īsāgūğī fī 'ilm al-mantiq*). Autor djela je Muhamed sin Jusufa Bošnjak. Iz rasporeda djela vidi se da ne odstupa od obrasca komentiranja preuzetog, vjerovatno od komentara djela ISAGOGE Esirudina al-Ebherija. I ovo djelo je kao i prethodno pronašao A. Olesnicki i uvrstio ga u kataloge orijentalnih rukopisa [Ibid., 59].

Ne ulazeći u detalje u sadržaju ovih djela – što je učinjeno u knjizi prof. Ljubovića – treba reći samo da je više nego evidentno koliko je ovo djelo imalo utjecaja na bavljenje logikom u Bosni kod pisaca na arapskom jeziku, ostavljajući pritom mogućnost da se radilo o samostalnom istraživanju i originalnom promišljanju iste problematike.

Kada se *Komentar Isagoge* (1682) Mustafe Ejubovića usporedi s *Kafijinim kompendijumom iz logike* (pisanim 1580. godine), vidi se da se radi o potpuno preuzetoj formi i sadržaju, iz čega se može zaključiti da je postojao *primarni obrazac* sadržaja i forme predmeta logika koji se jednostavno preuzimao i prenosio uz male izmjene u formulaciji. Kada je i kako nastao taj *lokalni stereotip* u Bosni, da li je Kafija prvi u tom lancu, to je teško zaključiti, ali je jasno da je nastao još kod arapskih komentatora Ibn Sinae (istočna škola) i Al-Farabija (zapadna škola) i drugih arapskih komentatora Aristotela i Porfirija.

Moguće je ustanoviti algoritam geneze komentara¹⁷ koji nas ovdje zanimaju jer u tu genezu spadaju i bosanski komentari pisani na arapskom jeziku: (1) *na prvom mjestu* su grčki komentari koje su od I do V stoljeća pisali Alexander Aphrodisius, Porphyrius, Ammonius, Syrianus, Dexippus, Iamblichus, Simplicius, Philoponus; (2) *na drugom mjestu* su latinski (Themistius, Boethius) i grčko-bizantski (David, Elias, Sophoniae, Michael Ephesius) komentari, pisani od V do XI stoljeća; (3) *na trećem mjestu* su arapski komentari Aristotela i Porfirija koje su napisali Al-Kindi, Al-Farabi, Ibn Sina, Ibn Rušd u periodu od XI do XIII stoljeća; (4) *na četvrtom mjestu* su arapski komentari njihovih arapskih učenika (Taftazani, Al-Fenari, Al-Ebheri, Al-Urmevi, Al-Kazvani); i (5) *na petom mjestu* u nizu su bosanski komentari arapskih komentara koje su pisali učenici arapskih komentatora (Kafija, Ejubović, Opijač,

¹⁷ Ne samo da treba govoriti o algoritmu geneze komentara nego je potrebno imati u vidu i značaj različitih formi komentara. *Commentaria* je krovni latinski izraz koji na neki način prikriva ovu različitost pristupa u recepciji jednog djela. Moguće je razlikovati najmanje 10 modusa komentara kod grčkih komentatora (cf. *Commentaria in Aristotelem Graeca*), kao što su: 1. uvođenje (εἰσαγωγή); 2. dijalozi (οἱ διαλόγοι, τὸ διαλογικὸν σύγγραμμα); 3. sentence (ἀφόρμαι); 4. podsjećanja (ὑπομνήμη); 5. prepričavanja (παραφράσις); 6. predgovori (προλήγομενα); 7. tumačenja (ἐξηγησίς), 8. aporije i rješenja (ἠπορήμενων καὶ λιαίτησ); 9. naznake (ἀποσημειώσεις), 10. objašnjenja (σχόλια). Svaka vrsta ima svoje posebnosti i sve imaju nešto zajedničko (više o tome u: Nijaz Ibrulj. *Bosnia Porphyriana – jedna kulturna metafora*. Sarajevo, 2010).

Užičanin, Bošnjak).¹⁸ Sve je to vrlo daleko od izvornih grčkih djela Aristotela i Porfirija čiji je prijevod na arapski završen oko 900. godine. Ako kažemo da ni Ibn Sina (Avicena) ni Ibn Rušd (Averroes) nisu znali grčki jezik i da su grčka djela iz logike čitali iz sirijskih kršćanskih prevodilaca koji su imali svoj pristup ovim djelima uvjetovan aleksandrijskom neoplatoničkom školom u V i VI stoljeću, u kojoj su od Ammoniusa prevladali kršćanski učenici, onda je jasno što je u jednom trenutku sam Ibn Sina odustao od usmjeravanja pažnje na tekstove tih spisa i okretanja ka duhu ili ideji koju oni zastupaju.

3.2. Porfirijevo djelo ISAGOGE u Bosni i Hercegovini u djelima pisanim na latinskom jeziku

Zahvaljujući znanstvenom trudu i izvanrednom poznavanju bosanske filozofske baštine akademika Serafina Hrkaća, franjevca (ofm.) iz Hercegovine, imamo podatke iz kojih možemo rekonstruirati prisutnost Porfirijevog djela ISAGOGE u edukaciji koja je vršena na latinskom jeziku u franjevačkim samostanima i gimnazijama.¹⁹ Na koji je način

¹⁸ Nakon što je iscrpio listu podataka o autorima i rukopisima koje je smatrao vrijednim spomenuti, dr. Amir Ljubović u svojoj odličnoj studiji (doktorskoj disertaciji) daje konačnu ocjenu: "...može se vidjeti da i pored različitih struktura i tipova djela, ili tačnije, različitog međusobnog povezivanja pitanja koja se obrađuju uz pojedina poglavlja, odsjeke, pododsjeke i dr., u svima njima (izuzev glosa koje predstavljaju poseban oblik stvaralaštva) ipak se osjeća jedinstvena opća tematika i jasno usmjerenje na osnovnu problematiku. Druga karakteristika svih ovih djela, što je i karakteristika čitavog stvaralaštva koje je bilo pod snažnim uticajem Ibn Sinaa, je ta da sva pitanja koja se tretiraju u ovim djelima, bez obzira na različite podjele, čine samo dijelove jedinstvene cjeline *arapskog organona* (kurziv N. I.)". Teško je ipak moguće tvrditi da postoji *arapski organon*, kao što je upitan i naziv *arapska logika* za djelomičnu recepciju Aristotelovih spisa unutar korpusa pitanja islamske teološke misli koja je uvijek bila u prvom planu. Mnogi tzv. kritički termini koji se koriste u ovom području su plod kontrafaktičke doksografije/historiografije i pogrešnog stvaranja kategorijalnih (odozgo-prema-dolje), a ne atributivnih (odozdo-prema-gore) analogija.

¹⁹ Sve podatke o navedenim manuskriptima i autorima koji su pisali na latinskom jeziku, a koji su pripadali katoličkom konfesionalnom i kulturnom krugu u Bosni i Hercegovini u navedenom periodu, preuzimam i prenosim ovdje iz djela akademika fra Serafina Hrkaća *Filozofijski manuskripti na latinskom jeziku u Bosni Srebrenoj*. Mostar, Ziral, 1998.

prisutno djelo ISAGOGE u ovim rukopisima? Najčešće kao uvodni dio u aristotelijansku silogistiku ili kao glavni dio logičke poduke koji je prethodio srednjovjekovnim tekstovima (*summe, summulae*) iz logike koji su izučavani u ovim institucijama.

ISAGOGE u rukopisima iz samostana u Kreševu:

Rk. 3-III-19: COMPENDIUM LOGICAE ARISTOTELIS, ex Organo eiusdem Summulisque Petri Hispani expertum. Od nepoznatog autora – vjerovatno se radi o skriptama nekog nastavnika u gimnaziji. Iz sadržaja koji S. H. precizno navodi jasno je razvidno da se u prvoj knjizi u drugoj raspravi (*Incipit secundus tractatus*) autor udžbenika ili bilješki za predavanja bavi predikabilijama u Porfirijevom smislu: *Caput primum: De praedecabilibus in communi. Caput secundum: De genere. Caput tertium: De specie. Caput quartum: De differentia. Caput quintum: De proprio. Caput sextum: De accidente. Caput septimum: De quibusdam dubiis circa praedicabilia emergentibus* [Hrkać, 1998: 61].

Rk. 3-IV-16: LOGICA. METAPHYSICA. PHYSICA. Autor je Ivan Tometinović. Prva knjiga (Liber primus) koja se bavi logikom napisana je 1785. godine. U drugom poglavlju (*Caput secundum*), ispred rasprave o Aristotelovim kategorijama, autor govori o Porfirijevim općim pojmovima: *De ideis universalibus Porphyrii* [Ibid., 85].

Rk. 3-IV-21: LOGICA. METAPHYSICA. Po svoj prilici – kako navodi S. H. – radi se o studentskom bilježenju predavanja. U prvom dijelu koji se bavi logikom (*Logicae pars prima*), a u drugom poglavlju (*Caput secundum*) pod naslovom *Appendix prima* izlaže Porfirijevo učenje o univerzalijama: *De universalibus Porphyrii*. Nakon toga dolazi nauk o Aristotelovim kategorijama. Na 187. stranici stoji: *Al Revdo Padre Colmo Il Padre Sebastiano Maria di Jusca Studente* [Ibid., 94].

ISAGOGE u rukopisima iz samostana u Kraljevoj Sutjesci:

Rk. 12B: TRADITIONES IN UNIVERSAM ARISTOTELICO – SCOTICAM PHILOSOPHIAM. Rukopis je pisan od 29. VIII 1726. do 28. V 1729. Autor rukopisa je Filip Lastrić iz Očevije (1700-1783). U raspravi (*disputatio quinta – decima*) iz područja tzv. velike logike (*Incipiunt disputationes in Logicam magnam*) razdijeljena je problematika na sljedeći način:

Disputatio quinta: De universali logico: 1. An detur universale logicum et in quo consistat eius ratio constitutiva? 2. Per quem actum intellectus fiat universale logicum? 3. Quot sunt universalia seu predicabilia?

De praedicabilibus in particulari – Disputatio sexta: De genere: 1. Utrum genus bene definiatur a Porphyrio? 2. Quomodo genus praedicetur de individuis? 3. Utrum genus possit salvari in unica specie et species in unico individuo?

Disputatio septima: De specie, secundo praedicabili: 1. An species bene definiatur a Porphyrio? 2. Per quodnam constituatur species in esse universalis? 3. An individuum bene definiatur a Porphyrio? An ab omnibus individuis possit abstrahi aliqua ratio communis?

Disputatio octava: De differentia, tertio praedicabili: 1. Quid et quotuplex sit differentia? 2. In ordine ad quid differentia constituatur in ratione universalis et tertii praedicabilis? 3. Utrum differentia includat genus et differentia superiores, et e contra?

Disputatio nona: De proprio, quarto praedicabili: 1. Quod sit proprium et per quid constituatur in ratione quarti universalis? 2. An proprium distinguatur et possit separari suo obiecto?

Disputatio decima: De accidente, quinto praedicabili: 1. An accidens legitime sortiatur rationem universalis seu quinti praedicabilis? In qua et de eius definitione discutietur. 2. Quibus naturis conveniat universalitas accidentis? Et responsum quorundum.

Nakon ovog dijela nastavlja se dio koji se bavi Aristotelovim kategorijama (Tractatus de praedicamentis seu categoriis Aristoteles) [Ibid., 150].

ISAGOGE u rukopisima iz samostana u Fojnici:

R. XXX: TRACTATUS LOGICAE TOTIUSQUE PHILOSOPHIE CURSUS. U djelu pod naslovom Incipit tractatus de universalibus Porphyrii, disputatio prima: De universali in communi. Disputatio secunda: De universali logico. Disputatio tertia: De genere. Disputatio quarta: De specie. De individuo. Disputatio quinta: De differentia. Disputatio septima: De proprio. Nakon ovoga dolazi Tractatus de praedicamentis seu categoriis Aristotelis [Ibid., 203].

R. 40: SUMMULARUM LIBRI TRES. Autor je nepoznat. U djelu pod naslovom Dissertationes ad Logicam pertinentis, dissertatio septima, de genere (127), De specie (127), De differentia (128), De proprio (129), De accidente (130), nakon toga dolazi Sectio unica: De decem Aristotelis categoriis (137) [Ibid., 221].

Rk. 51: ISAGOGE IN ETHICAM CHRISTIANAM. Rukopis sadrži 168 stranica. Na kraju stoji: Finis. Vacii scripsit Bon. Marainovich die 2. Ianu. 1827. In 3ii Anni Thgia. Continuatur. Još je pisalo pa je precrtano: Sequitur ethica Prticularis [Ibid., 235].

3.3. Porfirijevo djelo ISAGOGE u Bosni i Hercegovini na bosanskom jeziku

U Sarajevu je 2008. godine objavljen paralelno grčki izvornik teksta ΠΟΡΦΥΡΙΟΥ ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΦΟΙΝΙΚΟΣ ΤΟΥ ΜΑΘΗΤΟΥ ΠΛΩΤΙΝΟΥ ΤΟΥ ΛΥΚΟΠΟΛΙΤΟΥ (Porphyrii Isagoge et in Aristotelis Categorias Commentarium, ed. A. Busse, CAG, Vol.IV (1), 1887) i prijevod tog izvornika na *bosanski jezik* pod naslovom UVOD PORFIRIJA FENIČKOG, UČENIKA PLOTINA IZ LIKOPOLA (ISAGOGE) koji je načinio dr. Nijaz Ibrulj, redovni profesor logike i metodologije na Filozofskom fakultetu u Sarajevu [Ibrulj, 2009: 1-50]. Gotovo 17 stoljeća nakon nastanka Porfirijevo djela ISAGOGE, te nakon njegovog izučavanja na arapskom i latinskom jeziku u Bosni i Hercegovini kod muslimanskog i katoličkog intelektualnog i obrazovanog svijeta, prvi put na bosanskom jeziku izašao je prijevod ovog djela sa starogrčkog jezika.²⁰

Prijevod Porfirijevo izvornika napisanog u starogrčkom jeziku otežan je činjenicom da su moguće najmanje tri filozofske (kao i prevodilačke) interpretacije djela. Mogla bi se u tu svrhu navesti tvrdnja koju iznosi Anthony C. Lloyd u svojoj knjizi *The Anatomy of Neoplatonism*, a kojom dokazuje da postoji jedna vrlo komplicirana Porfirijeva semantika koja funkcioniše u njegovim spisima. Prema Lloyd, jedan semantički program djeluje u PORFIRIJEVOM KOMENTARU ARISTOTELOVIH KATEGORIJA (Εἰς τὰς Ἀριστοτέλους Κατηγορίας) gdje se izrazi odnose na izraze, dok u tekstu ISAGOGE (Εἰσαγωγή) djeluje drugi semantički program (čisto logički program) gdje izrazi stoje za ili zastupaju konceptualni sadržaj [Lloyd, 1998: 53]. Ovdje bismo mogli djelomično prihvatiti tu tvrdnju i dodati: Porfirije nediferencirano upotrebljava *semantičku triangulaciju* u svojim spisima. U njegovom tekstu ISAGOGE izrazi

²⁰ Porfirije Fenički, učenik Plotina iz Likopola: Uvod (ISAGOGE), Paralelno grčko-bosansko izdanje originala starogrčkog teksta i prijevoda na bosanski jezik. Sarajevo, Dijalog 1/2008, str. 1-50. Priredio i preveo Nijaz Ibrulj.

kao npr. rod (γένος) i vrsta (εἶδος) stoje za ili odnose se (1) na prirodna bića ili prirodne vrste i rodove, (2) na sebe same kao izraze o kojima se u iskazu donosi tvrdnja, i (3) na pojmove roda i vrste kao na dijelove dobro uređenog pojmovnog sadržaja (definicije). Dakle, izrazi kod Porfirija zastupaju ili stvari ili izraze ili pojmove. No od načina interpretacije Porfirijeve semantike zavisi i koncepcija prevođenja njegovog spisa ISAGOGE.

“Jednu od koncepcija interpretacije Porfirijevog teksta ISAGOGE mogli bismo označiti kao ontološku: rodovi i vrste uzimaju se u značenju rodova i vrsta prirodnih bića. To znači da se koncept identiteta posmatra kao odnos između stvari ili bića ili predmeta, a da se onda predikacijska shema posmatra i interpretira kao relacija bića (τὸ ὄν) i onih svojstava ili trpnosti (πάθη, ἴδια πάθη) koje njemu pripadaju po sebi (τὰ τούτω ὑπάρχοντα καθ’ αὐτο). Interpretirati sve logičke općenitosti kao realne rodove ili realne vrste bića, a ne kao dijelove priroka (κατηγορία, κατηγορουμένον) i kao dijelove podmeta (ὑποκειμένον) iskaza (λόγος, λόγος ἀποφαντικός) unutar jednog tipa predikacije, vodi ka ontološkoj interpretaciji. Takva je npr. najvećim dijelom interpretacija koju svojim prijevodom daje Eugen Rolfes u njemačkom jeziku, enegleski prijevod Jonathana Barnesa i djelomično njemački prijevod koji daje Hans Günter Zekl.

Druga koncepcija interpretacije i prevođenja je najvećim dijelom jezičkoanalitička ili retoričko-gramatička: radi se o navođenju termina ili izraza i njihovoj upotrebi u označavanju rodova, vrsta, svojstvenosti vrsta, pripadnih svojstava i razlika. Govori se o značenju izraza za rod (‘živo biće’) ili izraza kojim se označava vrsta (‘čovjek’), razlika, svojstvenost (vrste), pripadno (svojstvo). Značenje izraza je analitička hipoteza prevođenja u ovom slučaju. Govori se o tome šta npr. izraz ‘čovjek’ znači ili kojem se izrazu (podmetu) taj izraz (prirok) pririče. Takav je uglavnom italijanski prijevod koji donosi Giorgio Grigenti, kao i velikim dijelom francuski prijevod Alaina de Libera et Alain-Philippea Segonds. Ovaj tip prijevoda naglašava upotrebu izraza kao označitelja i upotrebu jezika kao sredstva opisa.

Treća koncepcija interpretacije je najvećim dijelom formalno-logička: radi se o razdjelbi i razlikovanju logičkih općenitosti, odnosno o tretiranju priroka kao logičkih dijelova definicije, o njihovom položaju u definiciji i njihovom međusobnom odnosu. Takva je interpretacija data

u engleskom prijevodu E.W. Warena. Ovdje se, dakle, kao osnova ili princip interpretacije teksta ISAGOGE naglašava struktura odredbe/ definicije i opisuje raspored njenih dijelova (podmeta i predikativnog dijela). Sve predikabilije se interpretiraju sa stanovišta strukture predikacije. Ovom prijevodu je ponajviše uzor bio sigurno Boethiusov latinski prijevod ISAGOGE” [Ibrulj, 2009: mns.].

Bilo je potrebno pronaći vlastiti put kroz te tri ključne interpretacije, tumačenja i prevođenja ovog kratkog djela. Kao kuriozitet treba navesti jedan primjer: do danas su načinjena tri engleska prijevoda (Warren, 1975; Spade, 1994; Barnes, 2003) u kojima se mogu naći tri različita prijevoda istog mjesta! Prijevod Porfirijevog djela ISAGOGE je dio velike monografije Nijaza Ibrulja pod naslovom *Porfirijevo nasljeđe* koja je u pripremi. U tom izdanju prijevoda dodano je 250 bilješki koje sadrže relevantna mjesta grčkih i arapskih komentatora Alexandera Aphrodisiusa, Ammoniusa, Simpliciusa, Porphyriusa (komentar Kategorija), Philoponusa, Davida, Eliasa, Iamblichusa te Averroesa i Avicene (*Commentaria in Aristotelem Graeca* IV 3, Berlin, 1891).²¹

²¹ U pripremi svojeg teksta prijevoda prevoditelj je konsultirao brojne prijevode ovog teksta na različite evropske jezike: *Latinski prijevod* (Porphyrii Isagoge. Translatio Boethii. Aristoteles Latinus. I 6-7, ed. L. Minio-Paluello, ad. B. G. Dod, Bruges-Paris. Desclee de Brouwer, 1966). *Njemački prijevod* (1) Porphyrius Einleitung in die Kategorien. In: Aristoteles Organon, übersetzt und erläutert von Eugen Rolfes. Band I, Felix Meiner Verlag. Unveränderter Abdruck 1948, der zweiten Auflage von 1925. *Njemački prijevod* (2) Porphyrios: Einführung in die Kategorien des Aristoteles (Isagoge). In : Aristoteles Organon. Band 2: Kategorien/Hermeneutik oder vom sprachlichen Ausdruck. Griechisch-Deutsch. Hrsgegeben, übersetzt, mit Einleitungen und Anmerkungen versehen von Hans Günter Zekl. Velix Meiner Verlag, 1998. S. 155-188. *Italijanski prijevod* (Porfirio Isagoge. Prefazione, introduzione, traduzione e apparati di Giuseppe Girgenti. Testo greco a fronte. Versione latina di Severino Boezio. Rusconi Libri, Milano, 1995). *Francuski prijevod* (Porphyre Isagoge. Texte grec et latin, traduction par Alain de Libera et Alain-Philippe Segonds. Introduction et notes par Alain de Libera. Paris: Librairie Philosophique J. Vrin, 1998) *Engleski prijevod* (1) Porphyry The Phoenician Isagoge. Translation, Introduction and Notes by Edward W. Warren. The Pontifical Institute of Medieval Studies, Toronto, Canada, 1975. *Engleski prijevod* (2) Porphyry the Phoenician, the Pupil of Plotinus of Lycopolis Isagoge. Translated and Edited by Paul Vincent Spade. In: Five Texts on the Mediaeval Problem of Universals. Porphyry. Boethius. Abelard. Duns Scotus. Ockham. Hackett Publishing Company. Indianapolis/Cambridge, 1994. *Engleski prijevod* (3) Porphyry's Introduction by Jonathan Barnes. Oxford University Press, 2003.

Za ovaj prijevod djela ISAGOGE na bosanski jezik akademik Vladimir Premec, koji je od 1976. godine profesor antičke i srednjovjekovne filozofije na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, kaže:

“Za razliku od Latina koji su zahvaljujući Boethiusu imali prijevod Porfiriosovog traktata već u prvoj četvrtini šestog stoljeća, narodi Bosne i Hercegovine, ali ne samo oni no se to odnosi i na čitavu regiju jugoistočne Europe, pa i šire, izuzev Helade – Grčke, čekali su na bosanski prijevod do samog početka 2008. godine. Zato je prijevod Nijaza Ibrulja višestruka kulturnoznanstvena činjenica i vrednota *per se*” [Premec, 2009: 129].

Kakav je status ovih *bosanskih komentara* Porfirijevog djela ISAGOGE? Moglo bi se reći da su to *komentari komentara*, odnosno da je tekstualna osnova ovih komentara neki od arapskih komentara ili latinskih repitorija nastalih u Bagdadu ili u Istanbulu odnosno u Rimu ili Padovi, a ne samo Porfirijevo djelo (na bilo kojem jeziku) koje je komentirano. Možda je najbolje reći da je sadržaj tog teksta prihvaćen kao dio obrazovanja u konfesionalnim zajednicama koji je funkcionirao u kurikulumima kao obavezni sadržaj koji se posredovao kao sadržaj nekog udžbenika.

“Tako, na primjer, u rukopisnoj zbirci Orijentalnog instituta u Sarajevu od nekadašnjih 5263 kodeksa oko 300 rukopisa su bili iz oblasti logike. Zanimljivo je spomenuti da su od toga broja osamdesetak primjeraka ili al-Ebherijeva Isagoga (Isagugi) ili komentar ili superkomentar na ovo djelo... Ovo na izvjestan način ukazuje koji su autori bili u našim krajevima najčitaniji” [Ljubović, Nametak, 1999: 30].

Ono što sam u ovom tekstu imenovao kao *porfirijanska isagogika* ili *porfirijanska klasifikatorska propedeutika* moglo bi se označiti i kao *porfirijanski definatorij*, jedna sposobnost određivanja značenja termina i pojmova, njihove relacije u logičkom i lingvističkom smislu, njihovog ontološkog statusa, i njihove upotrebe, koja je krasila Porfirijeve komentare. Da bi se vidjelo koliko su bili blizu ili daleko od prvobitnog Porfirijevog teksta odnosno predmeta (σκοπός) kojim se bavi ovaj tekst, ovdje navodim samo dvije uvodne rečenice²² iz ISAGOGE u kojima Porfirije

²² [1.2.] Ὀντος ἀναγκαίου, Χρυσάοριε, καὶ εἰς τὴν τῶν παρὰ Ἀριστοτέλει κατηγοριῶν διδασκαλίαν τοῦ γνῶναι τί γένος καὶ τί διαφορά τί τε εἶδος καὶ τῆ ἴδιον καὶ τί συμβεβηκός, εἰς τε τὴν τῶν ὀρισμῶν ἀπόδοσιν καὶ ὅλως εἰς τὰ περὶ διαιρέσεως καὶ ἀποδείξεως χρησίμης οὔσης τῆς τούτων

govori čime se, zašto i na koji način taj tekst bavi, a čime se i zašto ne bavi [Porphyryus, 1887, 1a1-1a16]:

“[1.1.] Budući da je, Hrizarije, za podučavanje o Aristotelovim kategorijama [predikatima], nužno znati šta je rod, šta je razlika a šta vrsta, šta je svojstvenost < podmeta >, a šta opet pripadak [sastojak] < u podmetu >, te kad je umovanje o tîm < izrazima > korisno za postavljanje odredaba [definicija], i u cjelosti za razdjelbu < pojmova > i za dokazivanje, pokušat ću da ti o tîm sačinim sažet, podoban formi uvoda, kratak prikaz učenja [predanja] koje o tîm < izrazima > izrekoše stari < filozofi >, uzdržavajući se od dubljih istraživanja, a prosuđujući, na primjeren način, ona jednostavnija.

[1.2.] Na primjer, što se tiče rodova i vrsta, da li bivstvuju [postoje] ili su zasnovani jedino na praznim pomislima, te da li su, ako bivstvuju [postoje], što tjelesno ili pak netjelesno, te, konačno, jesu li što odvojeno ili su u čemu osjetilnom: o ovim < pitanjima > izbjegavam da govorim, budući je takva rasprava ponajdublja i traži drugo, šire ispitivanje. Pokušat ću sada da ti prikažem kako su o ovim kao i prethodno navedenim < izrazima >, razlagali stari < filozofi > koji su skloniji logičkom < načinu razmatranja > a od tih ponajviše oni iz reda Peripatetika.”

Bosanska filozofska tradicija imala je recepciju komentara Porfirijevog djela ISAGOGE na latinskom i arapskom jeziku, a danas ima i izvornik na bosanskom jeziku. Nažalost, oni koji su poznavali komentare ISAGOGE iz treće ruke i posredno koristili ovo djelo u svojim predavanjima, kako na latinskom tako i na arapskom (ili čak i na turskom) jeziku, kako u samostanima i bogoslovijama tako i u medresama, nisu

θεωρίας, σύντομόν σοι παράδοσιν ποιούμενος πειράσομαι διὰ βραχέων ὡσπερ ἐν εἰσαγωγῆς τρόπῳ τὰ παρὰ τοῖς πρεσβυτέροις ἐπελθεῖν, τῶν μὲν βαθυτέρων ἀπεχόμενος ζητημάτων, τῶν δ' ἀπλουστέρων συμμέτρως στοχαζόμενος.

[1.2.] αὐτίκα περὶ τῶν γενῶν τε καὶ εἰδῶν τὸ μὲν εἴτε ὑφέστηκεν εἴτε καὶ ἐν μόναις ψιλαῖς ἐπινοίαις κεῖται εἴτε καὶ ὑφεστηκότα σώματά ἐστιν ἢ ἀσώματα καὶ πότερον χωριστὰ ἢ ἐν τοῖς αἰσθητοῖς καὶ περὶ ταῦτα ὑφεστῶτα, παραιτήσομαι λέγειν βαθυτάτης οὐσης τῆς τοιαύτης πραγματείας καὶ ἄλλης μείζονος δεομένης ἐξετάσεως· τὸ δ' ὅπως περὶ αὐτῶν καὶ τῶν προκειμένων λογικώτερον οἱ παλαιοὶ διέλαβον καὶ τοῦτον μάλιστα οἱ ἐκ τοῦ περιπάτου, νῦν σοι πειράσομαι δεικνύναι.

smatrali da je potrebno prevesti ga makar i sa tih jezika na bosanski jezik (ili na jedan od jezika kojim se govori i piše u Bosni i Hercegovini).

4. Period upravljanja Austro-Ugarske monarhije u Bosni i Hercegovini (1878-1918)

Nakon okupacije Bosne i Hercegovine (1878), Austro-Ugarska monarhija je zatekla jednu društvenu strukturu koja se sama u sebi urušila zbog bezakonja i korumpiranosti vlasti u provincijama. S druge strane, Monarhija je donijela novu državotvornu ideologiju i nove obrasce institucionalnog života. Prvo, Austro-Ugarska monarhija je dugo vremena putem svojeg namjesnika u Bosni Benjamina Kalaja pokušavala realizirati projekt bosanske nacionalnosti, kojem su se kontinuirano (do današnjih dana!) opirali Srbi i Hrvati odnosno pravoslavci i katolici. Drugo, Monarhija je Bosnu i Hercegovinu smatrala dijelom starog Rimskog carstva i dijelom kršćanskog svijeta, zbog čega je favorizirala i privilegovala kršćanstvo, prije svega Katoličku crkvu. Treće, tokom stotinu godina prisustva u Bosni i Hercegovini Monarhija nije uspjela uspostaviti jedinstven sistem građanskog obrazovanja, niti jedinstven pravni sistem, ali je uspješno ugušila sve pokrete za vjersko-prosvjetnu autonomiju Srba i Muslimana [Kraljačić, 1987: 367-429].

Austro-Ugarska monarhija zatekla je u Bosni i Hercegovini dosta snažne konfesionalne škole i vrlo slabo razvijene svjetovne škole. Različitim reformama ona je nastojala tu situaciju promijeniti u pravcu otvaranja većeg broja svjetovnih škola. Tom nastojanju opirale su se na ovaj ili onaj način sve konfesionalne zajednice, mada su neke, kao katolička i djelomično pravoslavna, bile u povlaštenom položaju od strane režima. Austrougarska okupacija zatiče u Bosni i Hercegovini oko 54 katoličke škole sa 56 učitelja i oko 2.295 učenika [Papić, 1972: 30].

4.1. Duhovni zavodi, medrese i ruždije u Monarhiji

Konfesionalne škole nazivale su se imenom duhovni zavodi: pravoslavna i katolička bogoslovija u Sarajevu i Šerijatska sudačka škola.

Istočnopravoslavno bogoslovsko sjemenište otvoreno je 1882. godine (Reljevo) i u svom nastavnom planu imalo je bogoslovske predmete. “Za ovu, kao i za katoličke bogoslovije Zemaljska vlada je davala posebne

stipendije učenicima nižih razreda gimnazije, koji su se opredijelili za upis u bogoslovije. I po tome se vidi povoljniji odnos režima prema ovim, nego prema drugim školama” [Ibid.,151].

Rimsko-katoličko svećeničko sjemenište u Sarajevu nastalo je pod utjecajem Monarhije i njene želje da kontrolira djelovanje i rad Katoličke crkve iz dvora u Beču i time smanji utjecaj Rima na lokalno stanovništvo. Bosanski franjevci su zapravo bili stalno u opoziciji takvim nastojanjima jer su im, postavljenjem nadbiskupa vrhbosanskog od Beča, oduzimana područja (župe), a red isusovaca, koji je stajao uvijek iza nadbiskupa, pružao podršku režimu (u Beču), a ne crkvenim vlastima (u Rimu). Osnivanju bogoslovije u Sarajevu prethodilo je osnivanje katoličke nadbiskupske gimnazije u Travniku (1890). Zanimljiv je nastavni plan u kojem je osim stručnih bogoslovskih predmeta bilo dosta orijentalnih jezika (hebrejski, arapski, sirijsko-haldejski) te filozofija.

Šerijatska sudačka škola u Sarajevu osnovana je statutom Zemaljske vlade 1887. godine i trajala je pet godina. U svom nastavnom planu imala je pored drugih predmeta još i logiku, retoriku i štilistiku, dogmatiku, evropsko pravo i šerijatsko procesno pravo.

Većina ruždija koje su nastale u Osmanskom carstvu i koje su se finansirale iz fonda meraif-sanduka (koji je austrougarski režim prisvojio i transformirao) prestale su da postoje, a ostale su samo one reformirane u Sarajevu, Mostaru, Tuzli, Brčkom, Bihaću, Banjoj Luci i Travniku. Ovim školama je 1906. godine propisan jedinstven nastavni plan (vjeronauk, turski jezik, arapski jezik, čitanje Kur‘ana, arapsko pismo, srpskohrvatski jezik, račun, geometrija, krasnopis, zemljopis i povijest, prirodoslovlje). Ruždije su bile utemeljene već pod osmanskom vlašću u Bosni i Hercegovini kao posebna vrsta škole ili kao “osobitost u bosansko-hercegovačkom školstvu” [Ibid.,156], odnosno kao pripremna škola za medrese koja je imala više svjetovnih od konfesionalnih sadržaja. Ovim školama je međutim 1906. godine dat veći konfesionalni karakter novim nastavnim planom, veći broj sati iz orijentalnih jezika i islamske vjeronauke. Zemaljska vlada 1913. godine donosi naredbu o ukidanju ovih škola i njihovom pretvaranju u redovnu osnovnu školu u koju su se mogli upisivati učenici svih vjeroispovijesti [Ibid., 157].

Medrese su se izdržavale iz lokalnih vakufskih (vakufi – zadužbine) izvora, a Zemaljska vlada nije pokazivala interes za njihov rad i tretirala ih je kao isključivo konfesionalne škole.

“Najviše medresa bilo je u sarajevskom i tuzlanskom okružju, a najmanje u mostarskom i bihaćkom. Najorganizovanija je Gazi Husrevbegova medresa u Sarajevu. Kod ove škole treba istaći jedan kuriozitet. Naime, to je jedina škola u našoj zemlji, a nema ih mnogo ni u svijetu, koja kontinuirano radi preko 430 godina. U svoje vrijeme ona je predstavljala ustanovu sa visokim vjerskim obrazovanjem. Kao što je u zapadnim visokim školama u vrijeme njihovog osnivanja srž nastavne osnove činilo učenje katoličke crkve, tako je u ovoj prvoj svojevrstnoj visokoj školi u Bosni i Hercegovini islamsko učenje bilo temelj njenog nastavnog programa” [Ibid., 158].

4.2. Pojedinačna djela i autori

Josip Stadler (1843-1918) postavljen je za nadbiskupa vrhbosanskog 1881. godine. Stadler je prethodno bio profesor na Bogoslovnom fakultetu u Zagrebu, gdje je predavao fundamentalnu teologiju i filozofiju. Završio je filozofijske i teologijske studije u Rimu na isusovačkom Collegiumu Romanorum. Dolaskom u Bosnu i Hercegovinu ostvario je dobre odnose sa Benjaminom Kalajem (čiju djecu pokrštava tajno u crkvi na Ilidži) i snažno doprinio privilegovanju Katoličke crkve.²³

Još dok je bio u Zagrebu, Stadler je preveo s latinskog na hrvatski jezik Tongiorgievu *Logiku*, jedan udžbenik o kojem je u Predgovoru napisao:

“...vjeruj mi, da nećeš naći stvari jasnije i bolje razložene, nego u ovoj logiki, u cijeloj Evropi već poznatoj, u ovoj knjigi od vrlo ga muža Tongiorgija pisanoj, u knjigi koja se na mnogih učilištih predaje. Pa baš zato, jer sam o vrlini ove knjige osvjedočen, baš zato nehtjedoh se na to dati, da sam logiku sastavim (...). Za shodno ipak držah, da gdje gdje što nadodam, gdje gdje što izostavim, a nekojim stvarima drugi oblik dadem” [Stadler, 1904: 427].

Stadlerova (Tongiorgieva) Logika sastoji se iz dva dijela:

LOGIKA. DIO 1. DIJALEKTIKA. U ovom dijelu, objavljenom u Sarajevu (1904), Stadler se bavi formalnom ili elementarnom logikom i metodologijom i fokusira se na aristotelijansku silogistiku, dopunjujući

²³ Josip Stadler, nadbiskup vrhbosanski, optuživan je za mnoge slučajeve konverzije iz islama u katoličku vjeru, a jedan primjer pokrštavanja maloljetne Fate Omanović u Mostaru pokrenuo je nacionalni ustanak muslimana u Hercegovini.

je djelomično znanjima iz srednjovjekovne teorije o svojstvima i ulozi termina (*proprietates terminorum*). Ovaj dio sastoji se iz četiri knjige. Knjiga prva: O prvom djelovanju našega uma, tj. o shvaćanju; Knjiga druga: O drugom djelovanju našega uma, naime o sudu; Knjiga treća: O trećem djelovanju našega uma: o zaključku i njegovu značenju; Knjiga četvrta: O dokazivanju i znanstvenoj metodi. Na izvjestan način Stadler (ili Tongiorgi) implicitno slijedi strukturu Aristotelovog *Organona*, počevši od Porfirijevog stabla (*stupaljka*) i Aristotelovih *Kategorija*, preko značenja riječi i rečenica (O tumačenju), rasprave o silogizmu (*Prva analitika*), rasprave o dokazu i definiciji (*Druga analitika*), te rasprave o pogreškama u zaključivanju (*Sofistička pobijanja*). Nije jasno zbog čega je cijelom ovom dijelu logike Stadler dao naziv Dijalektika.

LOGIKA. DIO 2. KRITIKA ILI NOETIKA. U drugom dijelu svoje Logike (1905) Stadler se bavi pitanjima teorije spoznaje u najširem smislu, od empirijskog, psihološkog i fenomenološkog do kognitivnog i terorijskog, i na koncu teološkog. Ovaj dio sastoji se iz tri knjige. Knjiga prva: O naravi logičke istine i sigurnosti. Knjiga druga: O vrelima, iz kojih se crpi, ili o načinu, kako se postiže istina od našega uma. Knjiga treća: O značenju istine i principu sigurnosti. Za razliku od prvog dijela svoje logike (Dijalektika), u ovom dijelu Stadler navodi referentna imena autora na čija se djela poziva. Ovaj dio se uglavnom zasniva na Dekartovim stavovima iznesenim i njegovom spisu Pravila o metodi [Stadler, 1905].

Stadlerova Logika nije izvorno djelo, o čemu on sam svjedoči, ali je jedan vrijedan kompendij na našem jeziku koji je mogao izvanredno poslužiti da se studenti teologije upoznaju s temeljnim konceptima logike, teorije značenja, kognitivne i teološke naravi objekata i spoznajnog subjekta. U tom smislu ona je predstavljala u to vrijeme vrijedno djelo.

5. Period upravljanja komunističkog režima u Socijalističkoj republici Bosni i Hercegovini (1945-1992)

Univerzitet u Sarajevu nastao je dekretom (1949) i ima svoju bogatu pretpovijest.²⁴

²⁴ Univerzitet u Sarajevu ima svoju pretpovijest u preduniverzitetskim formama obrazovanja u Bosni i Hercegovini koje su kompatibilne obrazovnim institucijama na Zapadu. Bošnjački izvori navode da “1531. godine Gazi Husrev-beg je u Sarajevu

Filozofski fakultet u Sarajevu nastaje 11. novembra 1950. godine odlukom Skupštine Bosne i Hercegovine. Odsjek za filozofiju i sociologiju formira se 1956. godine formalnim osamostaljenjem Katedre za filozofiju i na njemu se izučavaju predmeti: logika, dijalektika, etika, estetika, filozofija, sociologija, metodologija i dr. Logika kao samostalni predmet sa svojim programom i brojem sati uvodi se u nastavni plan i program. Predmet je 1962. preuzeo Muhamed Filipović, koji ga je predavao sve do odlaska u penziju 2002. godine. Od 1990. godine do danas na predmetu radi dr. Nijaz Ibrulj, koji predaje još analitičku filozofiju, filozofiju jezika, kognitivnu znanost, teoriju saznanja, sociologiju komunikacije, a od 2008. godine na predmetu logika, teorija spoznaje i kognitivna znanost kao asistent radi Kenan Šljivo.²⁵

U gimnazijama širom zemlje izučavala se formalna logika, filozofija i psihologija sa značajnim brojem sati. Iako je socijalistički režim favorizirao komunističku partiju i ideološku osnovu marksizma-lenjinizma iz koje

utemeljio Hanikah, visoku školu sufijske filozofije, koja je 1537. godine dopunjena ustanovom na kojoj se izučavaju islamske nauke. Prema tome, ovdje su njegovane tri discipline klasičnih katoličkih univerziteta: teologija, pravo i filozofija, a postojala je i univerzitetska biblioteka. U austrougarskom periodu, tačnije 1887. godine, otvorena je Šerijatska sudačka škola, kao petogodišnja viša škola. Savremena historija Univerziteta u Sarajevu otpočela je otvaranjem prvih svjetovnih visokoškolskih institucija neposredno pred II svjetski rat i u toku rata (Poljoprivredno-šumarski fakultet, 1940. godine; Medicinski fakultet, 1944. godine. 1946. godine obnovljen je rad Medicinskog fakulteta, otvoreni su Pravni fakultet i Viša pedagoška škola, a 1948. godine obnovljen je rad Poljoprivredno-šumarskog fakulteta. 1949. godine otvoren je Tehnički fakultet. Drugog decembra iste godine sa izborom prvog rektora, počeo je s radom Univerzitet u Sarajevu. Sa otvaranjem Filozofskog fakulteta 1950. i Ekonomskog fakulteta 1952. godine završena je prva, inicijalna faza osnivanja Univerziteta u Sarajevu” (<http://www.unsa.ba>).

²⁵ Kenan Šljivo objavio je tekst *Quineov ontološki i epistemološki relativitet* (Sarajevo, Sophos, 1/ 2009). U pripremi su mu dva teksta: *Intentionality and interpretation* (esej iz filozofije uma); *Reprezentacija i komunikacija. Istraživanje o strukturalno-semantičkim osnovama komunikacije* (esej iz filozofije komunikacije). Do sada je objavio dva prijevoda: *O referiranju* (P.F. Strawson), Dijalog, Sarajevo, 2008; *Problem um - tijelo* (W. G. Lycan), preuzeto iz *Blackwell Guide to the Philosophy of Mind* (2003), Blackwell Publishing, Oxford, str. 47-65, objavljeno u časopisu Sophos, Sarajevo, 1/2008, str. 107-125, dok su u postupku objavljivanja *Entitet i identitet* (P.F. Strawson), preuzeto iz *Entity and Identity*, (2000), Oxford, str. 21-52. Dijalog, Sarajevo, 2009 (u planu). *Univerzalije*, (P. F. Strawson), preuzeto iz *Entity and Identity*, (2000), Oxford, str. 52-64. Sophos, Sarajevo, 2009 (u štampi).

su u programe škola preuzeti svi dogmatski sklopovi filozofskih, logičkih i znanstvenih teorija, i prema čijoj su se onda ortodoksiji pravile forme i sadržaji predmeta u srednjim, višim i visokim školama i na fakultetima (dijalektički materijalizam, marksizam, samoupravljanje itd.), ovaj režim nije zabranjivao formiranje i rad konfesionalnih škola, ali ih je na drugi način kontrolirao i na dugim nivoima.

Islamski teološki fakultet osnovan je u Sarajevu na temelju odluka Vrhovnog sabora i Vrhovnog islamskog starješinstva Islamske zajednice u SFRJ 1977. godine. Danas se na ovom fakultetu ne predaje logika, ali se predaje filozofija, psihologija i metode istraživanja. Franjevačka teologija (Franjevački teološki fakultet)²⁶ započela je s radom 1968. godine kao članica Univerziteta u Sarajevu.

Vrhbosanska katolička teologija je osnovana 1890. godine i danas radi u punom kapacitetu.²⁷

5.1. Autori i djela iz logike

U radovima Filozofskog fakulteta u Sarajevu 1968. godine objavljena je veća studija iz suvremene logike pod nazivom FILOZOFSKI PROBLEMI SUVREMENIH LOGIČKIH TEORIJA autora profesora dr. Muhameda Filipovića. Autor u ovom tekstu prvi put izlaže činjenice vezane za suvremene logičke teorije nastale najprije na području filozofije

²⁶ Katolički izvor ima svoj opis prethistorije univerzitetskog obrazovanja: "Od 14. stoljeća može se govoriti o teološkom obrazovanju unutar Franjevačke provincije Bosne Srebrene. U razdoblju nakon Tridentskog sabora Bosna Srebrna imala je nekoliko svojih učilišta u Budimu, Požegi, Šibeniku, Osijeku i drugdje. Bosanski franjevci stjecali su izobrazbu također u Italiji i habsburškim zemljama. Godine 1851. osnovana su učilišta u Fojnici i Kreševu, što je označilo početak modernog visokog školstva u Bosni i Hercegovini uopće. Godine 1905. u samostanu u Livnu objedinjen je teološki studij za cijelu Bosnu Srebrnu. Teologija se 1909. preselila u samostan sv. Ante na Bistriku u Sarajevu. Na Kovačićima u Sarajevu 1942. osnovan je teološki fakultet svih hrvatskih franjevaca. Ta je, međutim, zgrada 1947. nacionalizirana od strane komunističkih vlasti, tako da se Teologija ponovno vraća na Bistrik. Budući da uvjeti na Bistriku nisu bili pogodni za studij teologije, 1965. godine započinje gradnja Franjevačke teologije u sarajevskom naselju Nedžarići. Izgradnja je dovršena i Teologija je u novim prostorijama započela s radom 1968. godine" (<http://www.wikipedia.com>).

²⁷ Upravo ovih dana (august 2009) u Sarajevu se vode razgovori između msg. Vinka Puljića i rektora prof. dr. Faruka Čaklovice za uključivanje Vrhbosanske katoličke teologije u sistem Univerziteta u Sarajevu kao članice.

matematike i teorije skupova, a onda na području filozofije jezika, računa predikata i računa iskaza kod Gottloba Fregea, Bertranda Russella i Ludwiga Wittgensteina. Tekst je, zapravo, nastao kao rezultat držanja seminara o Wittgensteinovom *Tractatusu* koji je profesor Filipović držao tih godina na Filozofskom fakultetu u Sarajevu [Filipović, 1968].

Knjiga FILOZOFIJA JEZIKA – I autora prof. dr. Muhameda Filipovića objavljena je u Sarajevu 1987. godine. Knjiga pruža širok uvid u filozofska i teorijska razmatranja biti jezika sa stanovišta antičkih i srednjovjekovnih filozofskih teorija o jeziku, u prirodu racionalnog mišljenja, logičkih formi i povezanosti jezika i mišljenja s pitanjima o biti svijeta prirode i mentalnog svijeta čovjeka. Razmatranje biti jezika poklapa se uglavnom s filozofskim teorijama tradicije i s razvojem filozofskih sistema moderne [Filipović, 1987].

Prvo cjelovito djelo koje je posvećeno filozofiji Ludwiga Wittgensteina objavljeno je u Sarajevu 1978. godine pod naslovom FILOZOFIJA LUDWIGA WITTGENSTEINA, a nastalo je iz rada na doktorskoj disertaciji profesorice Jelene Berberović, koja je od 1965. do 2007. godine predavala gnoseologiju (teoriju saznanja) na Odsjeku za filozofiju i sociologiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Knjiga je obuhvatila sve najznačajnije aspekte Wittgensteinove filozofije i filozofije logike izložene u njegovom *Tractatusu* i u *Logičkim istraživanjima* (za čije izdanje prijevoda objavljenog u Beogradu profesorica Berberović piše uvodnu studiju) [Berberović, 1978].

Pod utjecajem ideja i pod mentorstvom akademika Muhameda Filipovića razvio se u Bosni i Hercegovini jedan značajan krug istraživača i autora koji su pokazali veliki interes za rad na baštini. Amir Ljubović je 1984. godine odbranio na Filozofskom fakultetu u Sarajevu doktorsku disertaciju LOGIČKA DJELA BOŠNJAKA NA ARAPSKOM JEZIKU koja je kasnije (1996) objavljena kao knjiga, a 2008. godine izašao je njen prijevod na engleski jezik u izdanju izdavačke kuće Brill u Leidenu. Ova monografija je najznačajniji izvor za podatke o djelima iz filozofije i logike pisanim na arapskom jeziku u Bosni i Hercegovini od autora Bošnjaka. Amir Ljubović je skupa s Fehimom Nametkom napisao i dvije monografije o Hasanu Kafiji Pruščaku, u kojima je podrobno izložena misao i djelo ovog autora²⁸ [Ljubović, Nametak, 1999].

²⁸ U monografiji koju su sastavili Ljubović, Amir / Nametak, Fehim (1999): Hasan Kafija Pruščak. Sarajevo: Sarajevo-Publishing, autori na str. 26-27 navode sljedeću

Na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 1989. godine nastala je magistarska radnja **FILOZOFSKI SADRŽAJ LOGIČKO-MATEMATIČKIH I SEMANTIČKIH ISTRAŽIVANJA GOTTLoba FREGEA** autora Nijaza Ibrulja. Autor je u radnji dokazivao tvrdnju da logička, matematička i semantička istraživanja njemačkog profesora matematike iz Jene i oca analitičke filozofije Gottloba Fregea posjeduju nedvosmisleno filozofski sadržaj u pitanjima o smislu i značenju iskaza, u pojmovnom pismu²⁹ kao jeziku čistog mišljenja, u posmatranju stava ili iskaza kao funkcije, u kontekstualnoj definiciji, u razlikovanju znaka i označenog, u tretiranju istinosne vrijednosti kao predmeta. Ovim je radom, kao prvim znanstvenim radom o Gottlobu Fregeu na području bivše Jugoslavije, prvi put u fokus interesa sudenata Filozofskog fakulteta u Sarajevu unesen izvorni tekst i interpretacija problema logike i analitičke filozofije i pomaknuto ustranu markističko i dijalektičko istraživanje logike (kao svojstva materijalnog) odraza [Ibrulj, 1989].

6. Dejtonska Bosna i Hercegovina i period upravljanja međunarodne zajednice (1995-2009)

Od 1992. do 1995. godine izvršena je agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu od strane Jugoslavenske narodne armije bivše Socijalističke federativne republike Jugoslavije i lokalnih pobunjenih Srba (četnici) iz Bosne i Hercegovine okupljenih u nacionalnu partiju Srpsku demokratsku

tvrdnju: “Pojava prvih prijevoda Aristotelovih logičkih rasprava i Porfirijeve *Isagoge* najčešće se smješta u prvu polovinu IX stoljeća. Međutim, neki istraživači ističu da je još Ibn al-Mukafa (Ibn al-Muqaffa) (umro oko 757) prvi preveo Aristotelove spise *Kategorije* (Al-Maqlat), *O tumačenju* (AL-Ibara) i *Analitiku* (Al-qiyas).” Ovdje autori upućuju na Carla Brockelmannna i njegovo djelo *Geschichte der arabischen Literatur*, Sv. I, Meimar, 1898, str. 158. Na navedenom mjestu Carl Brockelmann govori o Ibn Al-Muqaffi kao o prevodiocu djela iz indijske tradicije (pančatantra) *Khalila wa Dimna*.

²⁹ Interesantno je da je 1989. godine prvi put u Sarajevo dospjela jedna kopija Fregeove knjige *Begriffsschrift* koju je autor magistarske radnje pronašao u Zagrebu, i to na Strojarskom fakultetu, kao jedini primjerak u bibliotekama na području bivše Jugoslavije. Nakon toga autor je iz Njemačke i Engleske prikupio i ostala objavljena Fregeova djela. Do tada na području bivše Jugoslavije niko nije napisao monografiju o filozofiji Gottloba Fregea. Godine 1989. izašao je u Sarajevu (Dijalog, 1/1989) i autorov prijevod Fregeove studije *Der Gedanke. Eine logische Untersuchungen* koja je objavljena 1966. u zbirci *Logische Untersuchungen* koju je priredio i objavio Günter Patzig.

stranku. Socijalistička republika Bosna i Hercegovina prestala je da postoji, a država Bosna i Hercegovina koja je ostala u svojim granicama podijeljena je i svedena na državnu zajednicu dvaju entiteta od kojih je jedan tzv. Republika Srpska, čije vodstvo kontinuirano vodi politiku odvajanja od Bosne i Hercegovine, dok unutar drugog entiteta (Federacija Bosne i Hercegovine) političko rukovodstvo hrvatskog naroda kontinuirano postavlja zahtjev za uspostavljanjem trećeg entiteta, tj. za podjelom ovog entiteta na dva dijela između Bošnjaka i Hrvata.

6.1. Separatne obrazovne institucije

Nakon 1995. godine obnovljen je materijalni rad Univerziteta u Sarajevu (u formalnom smislu Univerzitet nikada nije prestao postojati niti obavljati svoju funkciju) po fakultetima i po programima. Nakon što je Dejtonskim sporazumom ustanovljena Bosna i Hercegovina kao država sastavljena od dvaju entiteta, osnovan je veći broj čistih škola u entitetu sa srpskom većinom, a u entitetu u kojem dijele vlast Bošnjaci i Hrvati došlo je do fenomena uspostavljanja separatah obrazovnih sistema na etno-nacionalnim programima (“dvije škole pod jednim krovom!”). Na sve strane su otvorene etno-nacionalne i etno-konfesionalne škole i univerziteti, a u novije vrijeme i veliki broj privatnih univerziteta.

Još u toku agresije na Bosnu i Hercegovinu otvoren je Katolički školski centar Sv. Josip u Sarajevu, 19. 11. 1994. godine, kojeg formira Vrhbosanska nadbiskupija. Osim ovog prvog centra u Sarajevu, Vrhbosanska nadbiskupija nešto kasnije otvara katoličke školske centre u Tuzli, Zenici, Konjicu, Travniku i Žepču. U sklopu ove aktivnosti³⁰ otvorene

³⁰ U sastavu *Katoličkog školskog centra “Sv. Pavao” u Zenici*, koji je otvoren u jesen 1995. godine, djeluju dvije škole – Osnovna škola i Opća gimnazija, s ukupno 545 učenika na početku školske 2001/2002. godine. *Katolički školski centar “Sv. Franjo” u Tuzli* utemeljen je u jesen 1995. godine. Od tada u njemu djeluje Opća-realna gimnazija, a od 2001. godine i Osnovna škola. *Katolički školski centar “Petar Barbarić” u Travniku* djeluje u prostorijama nekadašnje poznate travničke gimnazije od 1998. godine. Nastavne djelatnosti odvijaju se u dvije škole – Osnovnoj školi i Općoj-realnoj gimnaziji. Uz Gimnaziju postoji i sjemenište za svećeničke kandidate te internat za učenike koji dolaze iz drugih krajeva Bosne i Hercegovine. *Katolički školski centar “Don Bosco” u Žepču* započeo je raditi 1999. godine. U njemu djeluje Tehničko-obrtnička škola, koju pohađa oko 250 učenika, te Opća gimnazija s oko 240 učenika i područni odjel Gimnazije u Usori sa svojih 100 polaznika koje poučava oko 40 profesora.

su i osnovne škole u sastavu Katoličkog školskog centra na dva lokaliteta u 28 odjeljenja, Opća-realna gimnazija, kao i Srednja medicinska škola u sastavu Katoličkog školskog centra koja ima osam odjeljenja i priprema učenike za dva stručna zvanja: medicinska sestra – tehničar i fiziološki tehničar.

U sklopu bilateralne suradnje Bosne i Hercegovine i Republike Turske otvoren je veći broj zajedničkih obrazovnih institucija u Bosni i Hercegovini. Tako je nastao Tursko-bosanski koledž kao privatna obrazovna institucija koja postoji i djeluje u sklopu obrazovne institucije Bosna-Sema, koja je utemeljena 1996. godine sa zadatkom da pruži pomoć obrazovnim institucijama u Bosni i Hercegovini. Tokom nekoliko godina u okviru ove institucije otvoreni su Sarajevo koledž, Una-Sana koledž, Internacionalna osnovna škola Sarajevo, Internacionalna osnovna škola Tuzla i Zenica. U nastavnom planu koledž i internacionalne škole imaju po jedan sat logike u četvrtom razredu, a po dva sata filozofije i sociologije. Na navedenim koledžima i u školama polovina nastavnika dolazi iz Turske, a nastava se održava na turskom i engleskom jeziku.

Nakon 1995. godine osnovano je više novih univerziteta u Bosni i Hercegovini, “državnih” (kantonalnih, gotovo općinskih, pa i seoskih) i privatnih. Osim toga, na nekim ranije postojećim univerzitetima otvoren je određen broj novih odsjeka i fakulteta. U Federaciji Bosne i Hercegovine (veći entitet) osnovani su Univerzitet u Bihaću, Sveučilište u (zapadnom) Mostaru (na Odsjeku za filozofiju izučava se logika kao predmet: *Logika I i Logika II*), Univerzitet u Zenici, unutar kojeg djeluju Islamska pedagoška akademija (Zenica), Filozofski fakultet (Tuzla), Fakultet za humanističke studije (Istočni Mostar). U manjem entitetu osnovan je Univerzitet Istočno Sarajevo s velikim brojem fakulteta (Filozofski fakultet, predaje se *Logika I i Logika II sa metodologijom*), Univerzitet u Banjoj Luci sa velikim brojem fakulteta (Filozofski fakultet). Jedan od kurioziteta jeste da se na univerzitetima u bošnjačkim kantonima, osim pedagoških fakulteta i paralelno s njima, otvaraju Islamski pedagoški fakultet (Bihać) ili Islamska pedagoška akademija (Zenica).

Osim navedenih univerziteta, u Bosni i Hercegovini otvoren je velik broj privatnih univerziteta i visokih škola.³¹ Ni na jednom od navedenih

³¹ Privatne visokoškolske institucije u BiH: Internacionalni univerzitet u Sarajevu; Fakultet Sarajevo School of Science and Technology (Sarajevska škola za nauku i tehnologiju); Američki univerzitet u BiH; Fakultet za javnu upravu, Sarajevo; Inter-

univerziteta ne proučava se sistematski nijedna oblast logičke znanosti, a predmet suvremena filozofija zadovoljava osnovnu naobrazbu iz tog područja.

Jedna od važnih činjenica jeste da uprkos takvom razvoju događaja još uvijek postoje dijelovi društva i dijelovi institucija u Bosni i Hercegovini koji su ostali multikulturalni i multinacionalni, kako u svojoj kadrovskoj tako i u programskoj politici. Jedna od tih institucija jeste Univerzitet u Sarajevu, a posebno Filozofski fakultet u Sarajevu sa svojim odsjecima i katedrama. To je omogućilo da se danas, bez obzira na pritisak nacionalista i pristalica aparthejda koji traže etnički čisto obrazovanje na svojoj (genocidom ili etničkim čišćenjem osvojenoj) teritoriji, ili uprkos zahtjevima da se na univerzitetima u BiH sistematski izučava *arapska logika*, u akademskoj zajednici BiH izučavaju djela Aristotela i Porfirija na grčkom jeziku, matematička (simbolička logika) iz izvornih djela Cantora, Fregea, Russella, Gödela, Carnapa i Wittgensteina, te filozofska logika, filozofija jezika i analitička filozofija kroz izvorna djela Quinea, Austina, Strawsona, Davidsona, Putnama, a kognitivna znanost od Searlea, Churchlanda, Denneta, Blocka, Minskog, Fodora.

6.2. Autori i djela iz logike

U Sarajevu je 1999. godine objavljena knjiga FILOZOFIJA LOGIKE autora prof. dr. Nijaza Ibrulja u kojoj se u velikom opsegu i na nov način (iz osnova ontoloških i epistemoloških pretpostavki) postavljaju pitanja o logici unutar njena tri glavna područja: (I) na području ontološkog ili metafizičkog koncepta logike (temeljni koncepti predsokratske henologike, Platonove dijalogike/dijalektike, aristotelijanske silogistike i porfirijanske isagogike); (II) na području atomističkog koncepta logike (temeljni uvidi

nacionalni univerzitet Centralne Evrope, Sarajevo; Internacionalni univerzitet Philip Noel-Baker, Sarajevo; Sarajevo Graduate School of Business, Sarajevo; Franjevačka teologija, Sarajevo; Univerzitet Apeiron, Banja Luka; Komunikološki fakultet, Banja Luka; Fakultet za poslovni inženjering i menadžment, Banja Luka; Nezavisni univerzitet za političke i društvene nauke, Banja Luka; Fakultet kozmetologije i estetike, Banja Luka; Fakultet za bezbjednost i zaštitu, Banja Luka; Univerzitet za poslovne studije, Banja Luka; Fakultet za poduzetništvo i biznis, Prijedor; Koledž za informatiku i menadžment „Janjoš“, Prijedor; Univerzitet Sinergija, Bijeljina; Fakultet za uslužni menadžment, Dobo; Koledž za poslovni menadžment Gradiška; Slobomir P Univerzitet, Bijeljina.

u simboličku logiku kod Gottloba Fregea, Rudolfa Carnapa, Bertranda Russella, Ludwiga Wittgensteina, Alfreda Tarskog), i (III) na području holističkog ili holofrastičkog koncepta logike (logika i filozofija logike Quinea, Austina, Strawsona, Davidsona, Putnama). U knjizi je ustanovljena veza između tri različita kritičko-analitička idioma preko problemskog tematiziranja reprezentacije multiplicirane logičke općenitosti. Četvrti dio knjige nosi naslov *Princip logičkog* i predstavlja autorova heuristička promišljanja o problemu deskripcije konceptualne sheme³² i problemima povezanim s epistemologijom [Ibrulj, 1999].

U ovom periodu i na ovakve poticaje došlo je do većeg interesiranja kod istraživača u BiH za pitanja epistemologije i metodologije, pa samim tim i statusa logike u suvremenim filozofskim i znanstvenim područjima. Ovdje je potrebno istaknuti izvanredno djelo RACIONALNOST, JEZIK, ZAJEDNICA: TRADICIONALNI MODEL ZNANJA V. PLURALISTIČKA EPISTEMOLOGIJA čiji je autor dr. Senadin Lavić, filozof i sociolog po obrazovanju, sada profesor metodologije na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu. Djelo je publicirano 2004. godine u Sarajevu i u njemu je autor dao značajan doprinos izučavanju uloge i statusa logike u metodološkom i epistemološkom području [Lavić, 2004].

Akademik Muhamed Filipović³³ je kroz sedamnaest dijelova knjige FILOZOFSKA ISTRAŽIVANJA: LOGIKA, FILOZOFIJA, JEZIK izložio unutarnju relaciju između logike i povijesti logike, povijest njenih problema i njenih relacija s drugim znanstvenim područjima, a prije svega njene relacije s filozofijom kojoj nužnim načinom pripada. Autor situira logiku kao filozofsku disciplinu i njeno mjesto u obrazovnom sistemu u Bosni i Hercegovini pod utjecajem osmanske kulture i jezika i latinske

³² U tom dijelu autor je izložio nekoliko novih pogleda: princip logičkog je idealna matrica identifikacije i reidentifikacije logičkih principa (identitet i kontradikcija se moraju permanentno identificirati u svakoj rečeničkoj konstrukciji); on služi za otkrivanje logičkog stereotipa u svakoj konstrukciji: misaonoj i jezičkoj konstrukciji. Logičke sekvence (ako-onda) tog stereotipa stimuliraju jezičke sekvence njegovog izraza. Stereotip se realizira kao mreža *intra*-konceptualnih, *inter*-konceptualnih i *ekstra*-konceptualnih aspekata sadržaja i istinosnih vrijednosti koje se sekvencijalno ustanovljuju. Multiplikacijom pojmovnog sadržaja, generalizacijom i individualizacijom njegove forme dospijeva se do ortonimije, ortologije i ortografije jednog logičkog stereotipa.

³³ Akademik Muhamed Filipović, profesor filozofije i logike na Filozofskom fakultetu u Sarajevu od 1967. do 2002. godine, autor je brojnih tekstova i knjiga iz oblasti filozofije, sociologije, historiografije i političkih znanosti.

kulture i jezika, primjećujući da je logika bila vezana uz teološki diskurs (egzegeza) na obje strane (kod katolika i kod muslimana). S druge strane, povezanost logike s drugim disciplinama, prije svega s matematikom i lingvistikom, uvjetovala je odmicanje velikih tokova filozofskog mišljenja od bavljenja logikom [Filipović, 2005].

U sklopu istraživanja unutar evropskih programa (6. EURP) objavljena je znanstvena monografija STOLJEĆE REARANŽIRANJA autora prof. dr. Nijaza Ibrulja (Sarajevo, 2005). Knjiga je posvećena konceptualnim istraživanjima *logike društvene triangulacije* koju sačinjavaju identitet, znanje i društvena ontologija. Eseji koji su u njoj objavljeni bave se interakcijom temeljnog logičkog pojma, *pojma identiteta*, i znanja u logičkom, jezičkom, znanstvenom, tehnološkom, društvenom, metafizičkom, matematičkom, ontološkom i literarnom području.³⁴ U knjizi se prvi put u kontekst moderne filozofije uvodi značaj Zadehove *fuzzy logike* i *soft computinga* u području kognitivnih i psiholoških istraživanja, kao što se prvi put *nanotehnologija* i *nanoznanost* dovode u vezu s filozofijom, metafizikom i društvenom ontologijom preko njihove veze s logikom, i artificijelnom inteligencijom, računanjem riječima i računanjem percepcijom [Ibrulj, 2005].

Nedžad Dukić je 2005. godine na Elektrotehničkom fakultetu (Informatika) u Sarajevu odbranio svoju disertaciju EKVIVALENTNOST FUZZY FUNKCIONALNIH I FUZZY VIŠEZNAČNIH ZAVISNOSTI SA FUZZY LOGIKOM. Autor doktorske disertacije postavio je sebi u zadatak da uspostavi ekvivalentnost između dijelova dviju oblasti: fuzzy relacionih baza podataka, s jedne, i jednog dijela fuzzy logike, s druge strane. Taj cilj rješavao je preko formula u fuzzy logici tako što je odgovarajuće fuzzy formule pridruživao fuzzy zavisnostima, odnosno dokazivao da ako vrijedi fuzzy funkcionalna zavisnost onda nju zadovoljava pridružena fuzzy formula, i obratno. Nadalje, autor doktorske disertacije dokazivao je da “ako iz skupa fuzzy zavisnosti slijede i neke druge zavisnosti, tada iz skupa fuzzy formula slijedi i neka druga odgovarajuća fuzzy formula, i naravno, obratno” [Dukić, 2005: vi].

³⁴ U esejima je uvedeno nekoliko temeljnih i novih konceptualnih sintagmi kao što su: “društvo zasnovano na znanju”, “ambijent inteligentnog prostora”, “programibilna supstancija”, “informacijska tehnologija”, “društvo vođeno tolerancijom”, “transnacionalni identitet”, “stoljeće rearanžiranja”.

Interes jedne grupe istraživača, okupljene u društvu Academia Analytica, za artifičijelnu inteligenciju, kognitivnu znanost i fuzzy logiku izrazila je knjiga FUZZY LOGIKA U INŽINJERSKIM APLIKACIJAMA autora dr. Zikrije Avdagića (Sarajevo, 2008). Zikrija Avdagić je profesor na Elektrotehničkom fakultetu u Sarajevu, Odsjek za računarstvo i informatiku, gdje pokriva oblast vještačke inteligencije i bioinformatike. Fokus njegovog istraživanja je na metodama i algoritmima iz fuzzy računarstva, neuronskih mreža, evolucionog računarstva, biomedicinskog inženjeringa i sistema u realnom vremenu.³⁵ Knjiga *Fuzzy logika u inženjerskim aplikacijama* bavi se, u formi tehničko-tehnologijskog priručnika (ili univerzitetskog udžbenika), kompleksnim stvarima tehnoracionalizacije procedura, deskripcijom metoda i tehnika operiranja fenomenima logičkog dizajniranja i informatičke produkcije inteligentnih sistema te logikom i matematikom, koje svojom notacijom podupiru tu deskripciju i pružaju joj reprezentacijsku evidenciju. Autor govori o porijeklu i primjeni fuzzy logike, o baznim komponentama i algoritamskim relacijama fuzzy logike, o pravilima zaključivanja i aproksimativnom rezonovanju, o fuzzy modelima i algoritmima, o fuzzy upravljanju, o računarskom modeliranju, o fuzzy kontroli u različitim tehnološkim aplikacijama [Avdagić, 2008].

Međunarodna zajednica u Bosni i Hercegovini je više puta od 1995. do danas bezuspješno pokušavala da uspostavi obrazovni sistem na načelima konstitutivnosti i jednakopravnosti naroda, jezika, konfesija i kultura u Bosni i Hercegovini. Pokušaji da se putem nevladinih organizacija i njihovog interveniranja (pružanje pomoći) u području obrazovanja dođe do zajedničkih osnova i do standarda u osnovnom, srednjem i visokom obrazovanju nisu urodili plodom, dijelom zbog različitih interesa unutar međunarodne zajednice dijelom zbog (unutarnje) opstrukcije koncepta konstitutivnosti naroda. Delegitimiranju koncepta obrazovanja doprinijele su kako vladine tako i nevladine organizacije koje su angažirale, svaka iz svog interesa, različite "eksperte" za pisanje udžbenika koji iz same struke

³⁵ Prof. dr. Zikrija Avdagić je kroz internacionalne suradnje (UNCC Charlotte - U.S., Erlangen-Nuernberg - BDR, Paderborn - BDR, Bristol - UK) realizirao istraživanja s rezultatima publiciranim u zbornicima, žurnalima i knjigama, referentnim u indeksiranim bazama podataka (IEEE - Explorer, Inspec, Ebescio, Mathscinet, ACM Digital Library i Eurographics).

nisu imali elementarno akademsko obrazovanje (istraživačke radove, stručne radove, magisterij, doktorat), nego su jednostavno prepisivali stare i bajate tuđe udžbenike (nevjerovatno raširena pojava u akademskom životu Bosne i Hercegovine!).³⁶

Zaključak

U Bosni i Hercegovini nema jedne istine i nema jedne teorije, istinite ili lažne, o bilo čemu, pa tako ni one o obrazovanju i razvoju pojedinih znanosti. Sama po sebi, ta činjenica nije negativna, ali još nije prihvaćena niti shvaćena kao potreba radikalne interpretacije identiteta³⁷ drugog i drugačijeg koja otvara mogućnost da se drugi identitet *interpretira* onako kako on sam sebe interpretira i da se *re-interpretira* u interkulturnoj koegzistenciji. Izučavanje logike u različitim ideološkim i političkim sistemima, pod uvjetima različitosti konfesionalnog i kulturnog okruženja, unutar različito utemeljenih i usmjerenih tradicija i obrazovnih paradigmi, bilo je dodatno uvjetovano otežanim dolaženjem do znanja u udaljenim intelektualnim centrima Istoka i Zapada i neprilikama vezanim za transakciju i transformaciju tog znanja u lokalno okruženje. Taj napor obrazovanih ljudi bio je usvajanje nekih, na regionalnom nivou određenih i zadatih, formi i sadržaja koje su oni prilagođavali (podešavali) svom lokalnom miljeu i obrazovnom sistemu koji je uspostavljao režim na terenu (ejalet, provincija), i ujedno izgradnja prvih obrazovnih, znanstvenih i intelektualnih osnova za generacije koje su dolazile.

Ono što je bilo iz logičke znanosti dostignuto u svijetu, kako na Zapadu kroz rimsku (pagansku) i skolastičku (kršćansku) akomodaciju i adaptaciju aristotelijanske logike, tako i na Istoku kroz bizantske komentare i arapsku recepciju antičkih djela iz logike, bilo je poznato i u Bosni i Hercegovini na latinskom i arapskom jeziku preko ljudi iz Bosne i Hercegovine koji su se obrazovali izvan Bosne i Hercegovine, u Rimu, Beču, Veneciji, Istanbulu/Carigradu, u Iranu i Siriji (a u današnje vrijeme na univerzitetima u Evropi i Americi). Autentična istraživanja i autentična djela iz logike

³⁶ “Autore” tih “udžbenika”, pa i “udžbenika iz logike”, nije vrijedno spominjati u ovom tekstu.

³⁷ O radikalnoj interpretaciji identiteta pogledaj u N. Ibrulj (2008): Radikalna interpretacija identiteta (<http://www.academia-analitica.org>).

nisu ni mogla nastati u Bosni i Hercegovini jer ovdje nikada nijedan sistem obrazovanja ni u jednom historijskom periodu nije bio stvaran iz prirode i forme same znanosti i znanja, nego iz prirode ideologije aktualnog režima za koju su se ljudi odgajali i obrazovali. Sve to ne znači da duhovno stvaranje u Bosni i Hercegovini, filozofsko, književno i znanstveno, ne počiva na snažno razvijenoj i intelektualno korektnoj primjeni intuitivne logičke sposobnosti koja svoju akumulaciju i svoju upotrebu ima mimo znanstvenih knjiga i sistema.

Temeljni uvid u obrazovanje, u sadržaj i forme tog obrazovanja u periodu Osmanskog carstva u Bosni i Hercegovini (1463-1878) pokazuje da je uzor ili paradigma za sve etničke i konfesionalne zajednice bio u nekoj kulturi i nekom političkom sistemu koji je bio regionalni, a implementacija tih paradigmi odvijala se lokalno, pod kulturnim i političkim uvjetima teritorije na kojoj su živjeli pripadnici etničkih i konfesionalnih skupina u Bosni i Hercegovini. Tako je bilo i sa obrazovanjem i stvaranjem na području logičke znanosti: logička djela islamskih autora u Bosni i Hercegovini koja su pisana na arapskom jeziku izvode se iz arapske logike, ili, bolje rečeno, islamske logike. Ova se sastojala iz Al-Kindijevih, Ibn Sinainih, Al-Farabijevih komentara Aristotelovih ili Porfirijevih spisa i prenesena je u Bosnu i Hercegovinu preko djela komentara tih komentara, tj. djela koja su pisali Sadudin Taftazani, Al-Fenari, Al-Ebheri, Al-Urmevi, Al-Kazvani (učenici i sljedbenici Ibn Sinae i Ibn Rušda) i koja su bila dostupna muslimanima iz Bosne i Hercegovine tokom njihovog školovanja u Istanbulu/Carigradu.

Isto tako su i logička djela pisana na latinskom jeziku od naših ljudi (franjevaca, lektora, profesora filozofije) imala svoju paradigmu u djelima izučavanim u Rimu, Beču ili Veneciji, koja su također pisali komentatori Aristotela i Platona, ili djela srednjovjekovnih skolastika Dunsca Scotusa, Thomasa Aquinusa, Petra Lombardusa, Petra Hyspanusa koji su pisali *summe* i *summulae logicales*. Uglavnom se radilo o udžbenicima, bilješkama, sistematizacijama, tezarijima, repetitorijima, silabusima za predavanje, a ne o izvornim i samostalnim radovima na području logičke znanosti.

Može se samo uvjetno govoriti o originalnosti i autorstvu povezanim s ovim rukopisima, kako onim pisanim na arapskom tako i onim na latinskom jeziku. Radi se o kompendijima, udžbenicima, bilješkama predavača, često studentskim zapisima i prepisima knjiga koji su svoju svrhu imali jedino u nastavnoj i učiteljskoj aktivnosti ljudi aktivnih u konfesio-

nalnom obrazovanju toga vremena u Bosni i Hercegovini. Važno je da njihovo postojanje svjedoči o vrsti obrazovnog sadržaja dostupnog ljudima u obrazovnim formama. Osim toga, postojanje ovih rukopisa, kako na latinskom tako i na arapskom jeziku, svjedoči o znatnoj prednosti u izučavanju koje pripada logičkoj građi u odnosu na druge filozofske i znanstvene (neteologijske) discipline. S duge strane, moguće je da je upravo ovo fokusiranje na logiku (silogistiku) i njenu aplikaciju u krugu teoloških pitanja doprinijelo prekidu razvoja islamskih znanosti, dok je renesansno i humanističko izlaženje iz toga kruga pitanja i odstupanje od njega dovelo do razvoja modernih pozitivnih znanosti, humanističkih i društvenih znanosti u zapadnom svijetu, pri čemu je logika odigrala i danas igra prvo-razrednu ulogu.

Počeci značajnijeg interesa u današnje vrijeme za suvremenu simboličku (matematičku) logiku, za filozofsku logiku, za analitičku filozofiju, filozofiju jezika (Ibrulj), za pluralističke epistemologije i metodologiju društvenih znanosti (Lavić), za kognitivnu znanost i epistemologiju (Šljivo), za fuzzy logiku i ekspertne sisteme (Avdagić, Dukić) izgledaju kao odstupanje od pravila po kojem su intelektualci u Bosni i Hercegovini više zainteresirani za konfesionalne nego stručne aktivnosti, za historicistička, metafizička i spekulativna znanja, za konfesionalne dogme i političku praksu, drugim riječima za ideologiju koja je uvijek spekulativna struktura (struktura strukture društva) unutar koje je moguće realizirati društvo koje sadrži u sebi društvene grupe ili pojedince koji su izvan djelovanja društvenih principa koje su sami postavili kao važeće.³⁸

³⁸ U Bosni i Hercegovini nije “društvo podijeljeno i država nestabilna”, kako to tvrde neki autori/-ice, nego je društvo iracionalno (to ne znači da je ne-racionalno) i (zato je) država nefunkcionalna. *Iracionalno je ono društvo koje je u sebi nekonzistentno i nekoherentno zbog toga što pojedinci, grupe, etnije ili narodi sistematski narušavaju univerzalne principe koje nisu mogli da ne usvoje jer ih definicija društva i države pretpostavlja, ali zato istovremeno dezavuiraju skup normi, pravila i deontičkih vrijednosti na kojima se temelje objekti, činjenice i procesi društvene i političke ontologije (društvene i političke institucije i institucionalne činjenice). I zato što sve to čine svjesno.* (Na isti način su nacističke fabrike smrti, koje su svojim postojanjem kršile sve etičke, religijske, ljudske norme, bile u tom zlu koje su činili, racionalno organizirane institucije za ubijanje nedužnih naroda. To kršenje univerzalnih društvenih normi i ljudskih principa, koje predstavnici jedne političke ontologije čine svjesno i racionalno, jest iracionalno djelovanje koje ima svoje strahovite konsekvence.)

Režimi koji su dolazili i prolazili u Bosni i Hercegovini, i čije je porijeklo gotovo uvijek bilo regionalno, izvan same zemlje, favorizirali su jednu konfesionalnu ili pak političku zajednicu i u svojim uredbama i djelovanju u obrazovanju stavljali škole i kulturne institucije tih zajednice u povlašteni položaj: Osmansko carstvo je favoriziralo islamsku konfesionalnu zajednicu s mektebima, medresama i ruždijama, Austro-Ugarska monarhija je favorizirala katoličku konfesionalnu zajednicu i djelomično pravoslavnu sa sjemeništima i bogoslovijama, Socijalistička republika je favorizirala komunističku partiju iz čijih su programa (dijalektički materijalizam) derivirani programi škola i univerziteta i njihova sekularna (nekada sekularistička) orijentacija. Dejtonska Bosna i Hercegovina, zbog nepostojanja jedne ideologije i jednog režima na cijelom području, otvorila je Pandorinu kutiju na području obrazovanja: zadovoljavanje jednonacionalne, konfesionalne paradigme, na svojoj teritoriji, pod svojom vlašću, bez bilo kojih kriterija i po bilo koju cijenu.

Šta na kraju reći o logičkim djelima pisanim na arapskom jeziku i o manuskriptima iz bosanskih samostana pisanim na latinskom jeziku? Šta reći o filozofiji jezika, filozofiji logike, fuzzy logici, bosanskim prijevodima sa starogrčkog jezika i logičkim djelima pisanim na bosanskom jeziku? Kakav odnos prema baštini i kakav odnos prema suvremenosti treba imati? Oni su dio naše kulture i dio našeg intelektualnog i duhovnog svijeta i svojim postojanjem pokazuju da je Bosna i Hercegovina sposobna za interakciju sa formama i sadržajima koji nastaju i nestaju unutar svjetske, globalne, civilizacijske zajednice naroda, koji i sami, osim razdoblja deprivacije uma, osim lomača za spaljivanje ljudi i knjiga, osim vješala i giljotina, osim inkvizicije, krstaških pohoda i džihada poznaju i velika razdoblja humanističkog, duhovnog i društvenog razvoja u kojem vjera u razum i logika imaju odlučujuću ulogu.

Usred tako različito komponiranih matrica unutar jedne kulturno, etnički, politički, nacionalno, lingvistički slojevite i interaktivno nastale "geografske" komprese kakva je Bosna i Hercegovina i njena povijest postojali su kompatibilni elementi u obrazovnom sadržaju i formi, koji su od XV do XVIII stoljeća nastali kao kulturna i intelektualna reakcija na duhovno stvaranje u nekom regionalnom području u jednom vremenskom periodu, odnosno u nekoj mnogostruko *interaktivnoj* teološkoj i filozofskoj, kulturnoj i civilizacijskoj, jezičkoj i političkoj interakciji kakvo je evropsko, mediteransko, bizantsko i bliskoistočno srednjovjekovlje.

Aristotelijanska logika (silogistika) i porfirijanska propedeutička klasifikacija (isagogika), kao dio antičke baštine, odigrale su ulogu zajedničkog obrazovnog osnova koji je, opet, bio različito upotrijebljen u izgradnji etničkih i konfesionalnih identiteta kroz obrazovanje i na kraju dao različite civilizacijske rezultate. Moglo bi se, možda, zaključiti da su aristotelijanska silogistika i porfirijanska isagogika, o kojima je ovdje uglavnom bilo riječi, imale veći utjecaj na razvoj kršćanske i islamske kulture uopće nego što su kršćanska i islamska apologetika, same po sebi, doprinijele razvoju logike i klasifikacijske isagogike (logičke propedeutike).

Bosnia Porphyriana nije heretička metafora za Bosnu i Hercegovinu iako je danas u njoj najveća hereza tvrditi da je moguće građansko, multinacionalno i multikulturno društvo. To nije ni *unitaristička metafora* koja centrirana jedan narod i jedan identitet kao temeljni kroz povlašteni nacionalni monolog ili kroz povlaštenu kontrafaktičku historiografiju. Ovdje se radi o pozivu da se bez obzira na konfesionalnu i etničku pripadnost bude u isto vrijeme na istom teritoriju interaktivni (konstitutivni)³⁹ sudionik civilizacije koja favorizira slobodu kao cilj i kao sredstvo, racionalnost, etiku odgovornosti, toleranciju, radikalnu interpretaciju identiteta i transnacionalnu socijalizaciju. *Bosnia Porphyriana* je kulturna metafora za zemlju *otvorenih izvora*, koje treba držati otvorenim za sve ljude svijeta, pripadali kršćanskom, islamskom, jevrejskom, budističkom, ateističkom ili bilo kojem drugom “jeziku” današnjice. Nijedan od njih nije ovdje tuđi ni stran, i nijedan nije takav da ga ne bi mogli razumjeti i interpretirati. Uprkos svemu, ili baš zbog svega, u ovom tekstu je dato istaknuto mjesto onom dijelu baštine i onom dijelu suvremenosti u Bosni i Hercegovini unutar kojeg je logika bila i jest dio filozofijskog obrazovnog

³⁹ O tome više pogledaj u: Nijaz Ibrulj, *Nacionalni dogmatizam ili logika konsocijacije?*, Pregled, 1-2, Sarajevo, 2006. Neki ljudi u Bosni i Hercegovini shvatili su koncept konsocijacije kao koncept kongregacije (mit-1), a ne kao koncept koji se odnosi na konstitutivnost naroda i primordijalnost pojedinca, privatnog vlasništva, ljudskih prava i sloboda na istom teritoriju u isto vrijeme za bilo koji koncept društva i države. Drugi su napustili i koncept konstitutivnosti naroda kao pogrešan i sada zastupaju koncept primordijalnog statusa jednog naroda za prošlost i za budućnost Bosne i Hercegovine (mit-2). Mislim da je i jedno i drugo pogrešno, da je Bosni i Hercegovini potreban model države koja je racionalna i funkcionalna, a ne model ideologije nastao na mitu-1 ili mitu-2, odnosno nastao u političkoj geografiji ili u političkoj historiografiji, svejedno.

sadržaja, a Porfirijevo djelo ISAGOGE poučavano u školama, danas na univerzitetima, svih etničkih i konfesionalnih zajednica. Stoga smatram da je bilo opravdano uvesti sintagmu *Bosnia Porphyriana* u indeks pojmova koji ovu zemlju karakteriziraju.

Bibliografske reference

1887

ΠΟΡΦΥΡΙΟΥ ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΦΟΙΝΙΚΟΣ ΤΟΥ ΜΑΘΗΤΟΥ ΠΛΩΤΙΝΟΥ ΤΟΥ ΛΥΚΟΠΟΛΙΤΟΥ . [in:] Porphyrii Isagoge et in Aristotelis Categorias Commentarium, ed. A. Busse, Commentaria in Aristotelem Graeca, Vol. IV (1), 1887.

1891

Ammonius. In Aristotelis Categorias Commentarius. Commentaria in Aristotelem Graeca IV 3 (Berlin, 1891).

1904

Stadler, Josip Logika. Dio 1: Dijalektika. Sarajevo: Kaptol vrhbosanski, 1904.

1905

Stadler, Josip. Logika. Dio 2: Kritika ili noetika. Sarajevo: Kaptol vrhbosanski, 1905.

1965

Ćurić, Hajrudin. Školske prilike Muslimana u Bosni i Hercegovini, 1800-1878. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1965.

1968

Filipović, Muhamed. Filozofski problemi suvremenih logičkih teorija. Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu. Radovi. Knjiga IV, 1966/67. Poseban otisak, 1968, str. 229-263.

Peters, Francis. Aristotle and the Arabs: the Aristotelian tradition in Islam. New York: New York University Press, 1968.

1972

Papić, Mitar. Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije. Sarajevo: Veselin Maselša, 1972.

1974

[9] Smith, Andrew. Porphyry's Place in the Neoplatonic Tradition. A Study in Post-Platonian Neoplatonism. The Hague: Martin Nijhoff, 1974.

1978

Berberović, Jelena. Filozofija Ludwiga Wittgensteina. Sarajevo: Svjetlost, 1978.

1987

Kraljačić, Tomislav. Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903). Sarajevo: Veselin Masleša, 1987.

Filipović, Muhamed. Filozofija jezika I. Sarajevo: Svjetlost, 1987.

1989

Ibrulj, Nijaz. Filozofijski sadržaj logičko-matematičkih i semantičkih istraživanja Gottloba Fregea. Magistarski rad. Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, 1989, str. 147.

Ljubović, Amir: Da li je Al-Abharijevo djelo “*Īsāgūğī*” adaptacija Porfirijevog “Eisagoge”. Prilozi za orijentalnu filologiju. Orijentalni institut u Sarajevu. Sarajevo, 1989. Vol. 38, str. 217.

1995

Augustin, Aurelije. O državi Božjoj. De Civitate Dei. Latinski i hrvatski tekst. S latinskog izvornika preveo Tomislav Ladan. Drugo izdanje. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1995.

1996

Ljubović, Amir. Logička djela Bošnjaka na arapskom jeziku. Sarajevo: Orijentalni institut, 1996.

1998

Hrkać, Serafin. Filozofijski manuskripti na latinskom jeziku u Bosni Srebrenoj. Mostar: Ziral, 1998.

Lloyd, Anthony C. The Anatomy of Neoplatonism. Oxford: Clarendon Press, 1998.

1999

Ibrulj, Nijaz. Filozofija logike. Sarajevo: Sarajevo-Publishing, 1999.

Kasumović, Ismet. Školstvo i obrazovanje u bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave. Mostar: Islamski kulturni centar Mostar, 1999.

Ljubović, Amir / Nametak, Fehim. Hasan Kafija Pruščak. Sarajevo: Sarajevo Publishing, 1999.

2000

Hrkać, Serafin (ed.). Philosophiae Notionis. Mostar: Pedagoški fakultet Sveučilišta u Mostaru, 2000.

2004

Handbook of the History of Logic. Volume 1. Greek, Indian and Arabic Logic. Edited by Dov M. Gabbay and John Woods. Elsevier, North Holland, 2004.

Lavić, Senadin. Pluralistička racionalnost. Epistemološko-metodološki okret u savremenoj filozofiji. Sarajevo: DES, 2004.

2005

Filipović, Muhamed. Filozofska istraživanja: logika, filozofija, jezik. Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2005.

Dukić, Nedžad. Ekvivalentnost fuzzy funkcionalnih i fuzzy višeznačnih zavisnosti sa fuzzy logikom. Doktorska disertacija. Sarajevo: Elektrotehnički fakultet. Odsjek za računarstvo i informatiku, 2005.

Ibrulj, Nijaz. Stoljeće rearanžiranja. Sarajevo: Filozofsko društvo Theoria, 2005.

Berchman, Robert M. Porphyry Against the Christinans. Leiden, Boston: Brill, 2005.

2006

Ibrulj, Nijaz. Nacionalni dogmatizam ili logika konsocijacije?, Sarajevo, 2006, Pregled, br. 1-2, str. 159-190.

2008

Handbook of the History of Logic. Volume 2. Mediaeval and Renaissance Logic. Edited by Dov M. Gabbay and John Woods. Elsevier, North Holland, 2008, str. 281-346.

Šljivo, Kenan. Quineov ontološki i epistemološki relativitet. Sarajevo, Sophos, 2008, br. 1, str. 9-25.

Avdagić, Zikrija. Fuzzy logika u inženjerskim aplikacijama. Sarajevo: Sarajevo Univerzity Press, 2008.

UVOD PORFIRIJA FENIČKOG UČENIKA PLOTINA IZ LIKOPOLA. ISAGOGE. Paralelno grčko-bosansko izdanje teksta. Priredio i sa starogrčkog izvornika preveo dr. Nijaz Ibrulj. Sarajevo, Dijalog, 2008, br.1. str. 1-50.

2009

Premec, Vladimir. Kulturnoznanstvena vrednota. Sarajevo, Dijalog, 2009, br.1, str. 128-132.

Ibrulj, Nijaz. Porfirijevo naslijeđe. Sarajevo, 2009. [rukopisna građa].